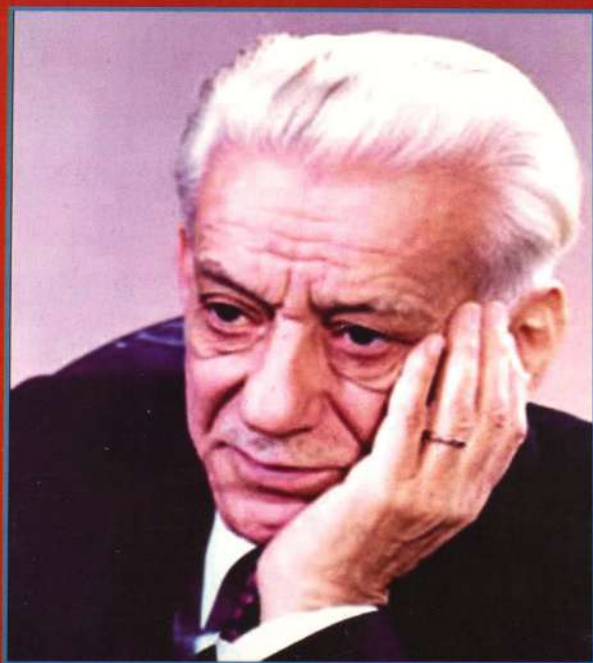

ISSN 0206-4340

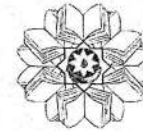
AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI - 2015

№ 1

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

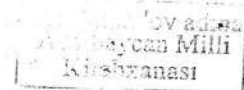

Jurnal 1954-cü ildən nəşr olunur

2015, № 1 (243)
(YANVAR – MART)

**AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ**
(ELMİ-METODİK JURNAL)

21093

BAKİ-2015

BU NÖMRƏDƏ

SƏRƏNCAMLAR

Bəxtiyar Vahabzadənin 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında	3
Əlağa Vahidin 120 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında.....	4

DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

T.Hacıyev - Dilimiz mənəviyyatımızdır	5
İ.Əliyeva - Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında Dağlıq Qarabağ faciəsi milli-mənəvi yaddaşda.....	10
A.Babayev - M.Kaşğaridan Dədə Qorquda, Dədə Qorqudan bu günə.....	14

METODİKA: NƏZƏRİYYƏ VƏ TƏCRÜBƏ

S.Hüseynoğlu - Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi məsələsinə ədəbiyyat fənn kurikulumunda münasibət	24
S.Həsənova - Mərfəmlərin tədrisi haqqında	30
B.Xəlilov - Yazı mədəniyyəti	34
Y.Babayev - Xətainin yaradıcılığı öyrədilərkən	40
Ə.Bədəlova - Ədəbiyyatdan birləşmiş sinifdaxaric işlər	45
T.Həsənova - Nəsr əsərlərinin tədrisi	49
M.Həsənpuliyev - Zərfin faal/interaktiv metodlarla öyrədilməsi	53

DƏRSLİK: PROBLEMLƏR... VƏZİFƏLƏR...

H.Bəşirova - Hər şey düşündürücü olanda.....	57
--	----

İNŞALAR... ESSELƏR...

Ş.Alanova - İnşa yazı nümunələri	60
--	----

METODİKA TARİXİ

İ.Şəmsizadə - XX əsr: ədəbiyyatın tədrisi tədqiqatlarda	66
---	----

MÜƏLLİM NƏ DÜŞÜNÜR

L.Lətifova - Motivasiyanın zəruriliyi	76
---	----

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN 90 İLLİK YUBİLEYİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin SƏRƏNCAMI

2015-ci ilin avqust ayında Azərbaycanın xalq şairi, tanınmış dramaturq, ədəbiyyatşünas və ictimai xadim, SSRİ-nin və Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatları laureatı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, professor Bəxtiyar Mahmud oğlu Vahabzadənin anadan olmasının 90 illiyi tamam olur.

Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin xüsusi mövqeyə malik görkəmli simalarındandır. Sənətkarın insanı daim mənəvi ucalığa səsləyən poetik-fəlsəfi məzmunlu yaradıcılığı milli poeziyada vətəndaşlıq ruhunun qüvvətlənməsində və ədəbi-ictimai fikrin istiqal ideyaları ilə zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Tarixi-mədəni dəyərlərə ehtiram və ana dilinin saflığının qorunması Bəxtiyar Vahabzadənin fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edirdi.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, milli ədəbi fikrin inkişafına dəyərli töhfələr bəxş etmiş xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin 90 illiyinin keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə **qərara alıram**:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.

Bakı şəhəri, 14 yanvar 2015-ci il.

ƏLAĞA VAHİDİN 120 İLLİK YUBİLEYİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin SƏRƏNCAMI

2015-ci ildə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük şair Əlağa Vahidin (Əlağa Məmmədqulu oğlu İsgəndərovun) anadan olmasının 120 illiyi tamam olur.

Vahid milli poeziyanın qədim ənənələrini yeni dövrdə yüksək sənətkarlıqla davam etdirmiş və qəzəl janrının son dərəcə mükəmməl nümunələrini yaratmışdır. Şairin dərin lirizmi ilə səciyyələnən diqqətəlayiq zəngin bədii irsi çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus bənərsiz hadisədir.

Əlağa Vahidin 120 illik yubileyinin keçirilməsini təmin etmək məqsədilə **qərara** alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Nazirlər Kabinetinə bu sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti.
Bakı şəhəri, 18 mart 2015-ci il.

Dilçilik və ədəbiyyatsünaslıq

DİLİMİZ MƏNƏVİYYATIMIZDIR

Tofiq Hacıyev,
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun direktoru, akademik

Ölkədə Azərbaycan dilinin inkişafına və zənginləşməsinə dövlət qayğısı və geniş imkanlar yaradıldığı bir şəraitdə Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bilavasitə məşğul olanların üzərinə böyük vəzifələr düşür. Bu gün şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında onun milli mənlik hissəsinin, dünyaya baxışının, ən başlıcası vətəndaşlıq təfəkkürünün yaranması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Böyük dünyaya özünün milli mentalitet çərçivəsindən baxmaq, hər şeyi müasir cizgilərlə görə, dərk edə bilmək mühüm bacarıqlar hesab olunur. Əgər biz özünün milli müstəvisində dünyəvi ola bilmək bacarıqlarını uşaqlarımıza öyrətmək istəyiriksə, o zaman ən etibarlı mənbə, həm də vasitə kimi doğma dilə müraciət etməliyik. Onun keçmiş və müasir zamanlarda yaranmış, illər keçdikcə özünün qənisiz gözəlliyi, bənərsizliyi ilə diqqəti cəlb edən nümunələrinə diqqət yetirməliyik. Çünki Azərbaycan dili özünün bütün imkanları ilə xalqımızın tarixi boyu ona sirdaşlıq etməklə həm özünün tarixi, həm də sosial-kommunikativ funksiyasını qoruyub saxlayıb, nəsilərin yaddaşında qalanları nəsilərə ötürübdür.

Dil təlimi təcrübələrinə istinad etsək, belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilinin tədris edilməsində şagirdlərin nitq mədəniyyətini formalaşdırmaqla yanaşı, dil quruculuğu, eləcə də

dil siyasəti ilə bağlı onların təfəkkürünü cillalamaq əsas tələblərdən hesab edilir. Bu tələblər indi də Azərbaycan dili təliminin leytmotivini təşkil etməklə böyük uğur qazanıb. Odu ki, yuxarı sınıfların Azərbaycan dili kursunda aşağıdakı məsələlər ətrafında müzakirələr aparmaq, diskussiyalar təşkil etmək faydalı bilinir. X və XI sınıflar üçün "Azərbaycan dili" dərsliklərində də bu barədə kifayət qədər material vardır. XI sinfin Azərbaycan dili kitabı "Mənim dövlət dilim" sözləri ilə açılır və ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin aşağıdakı sözləri sətir kimi verilir: "Bizim çox gözəl, zəngin, cazibədar, dilimiz var. Bəlkə də biz bu dildə danışdığımızı görə öz dilimizin zənginliyini və gözəlliyini hələ tam dərk edə bilməmişik. Ancaq bilin ki, bu, haqiqətdir. Ona görə də bunu heç bir şeyə dəyişməmək olmaz. ... Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini- Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir. Gənclərə tövsiyə edirəm ki, əgər kiminsə bu barədə çatışmazlığı varsa, çalışın, bunu aradan qaldırın. Xarici ölkələrdə təhsil alarkən, həmin ölkənin dilini öyrənərkən, eyni zamanda başqa dilləri öyrənərkən öz dilinizi heç vaxt unutmayın və öz ana dilinizi heç bir başqa dilə dəyişməyin. Xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz heç bir şeyi ola bilməz" ("Azərbaycan" qəzeti, 31 avqust 1997-ci

il). Sonra Həsən bəy Zərdabi, Nəriman Nərimanov və Ömər Faiq Nəmənzadənin müdrik sözlərinə müraciət edilir. Şagirdlər elə buradaca böyük alman şairi Hötenin: "Ana dilində danışmaq böyük mədəniyyətdir", - sözləri ilə də tanış olurlar.

Azərbaycan xalqı doğma dilinə sədaqətli xalqdır. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ruslaşdırma siyasətinin basqıları altında sifahi ədəbi dilimizin saxlanması, dilin təmizliyinə, yad təsirlərdən qorunmasına elm, sənət adamları, müəllimlər tərəfindən çox həssas münasibət bəslənmişdir. Ana dilimizin orfoepiya, orfoqrafiya qaydalarına və nitq mədəniyyəti məsələlərinə ciddi fikir verilməsinə, dilimizin təmizliyinə, incəliyinə sevgi, məhəbbət oyadılmasına elə ümumtəhsil məktəblərindən bir mənəvi borc kimi yanaşılmalıdır.

Dilimiz haqqında danışmadan əvvəl bir haşiyəyə çıxmaq istəyirəm. Fransız yazıçısı, Nobel mükafatçısı Albert Kamyu demişdir: "XVII əsr riyaziyyat əsridir, XVIII əsr fizika, XIX əsr biologiya, XX əsr qorxu əsridir. Qorxu elm deyil, ancaq bu qorxuda elmin payı var". Doğrudan da, böyük elmi kəşflərin sırasında XX əsrdə şəhərləri, ölkələri xarabalığa çevirən, on milyonlarla insanı məhv edən silahlar da vardır. Texniki yüksəlişi, çox-çox abadlıqları yaradan dəqiq elmlərdir, həm də bunlar dünyanı insan qanı ilə suvarmağa da yönəlmişdir. XX əsrdə Kamyunun xatırladığı insanları daimi xofta, qorxuda saxlayan insan şüurunun yaratdığı fəvqaladə kəşflərin müqabilində humanitar elmləri də yada salmaq lazım gəlir, məhz bu elmlər insanlara humanizmə aşılayır, sevgi təbliğ edir. Hələ böyük mollaşdırıcı Ömər Faiq

Nəmənzadə deyirdi ki, biz bütün sevgilimizin ən üst qatında dil sevgimizi tutmalıyıq.

Elmə dövlət diqqəti bütün elm sahələri ilə bərabər dilçiliyə də göstərilir. Dövlətin dilçilik elminə, dilin özünə diqqəti, həssaslığı, ilk növbədə, dəqiq elmlərlə müqayisədə dövlətçiliklə, azərbaycançılıqla, dövlətin milli siyasət quruculuğu ilə, dillə bilavəsitə bağlı olması ilə izah olunur. Cəmiyyətdə bir dil quruculuğu var, bir də dil siyasəti. Dil quruculuğu (qrammatikalar yazılması, lüğətlər hazırlanması və s.) alimlərin işidir, dil siyasəti isə dövlətdir. Dil quruculuğu dövlətin dil siyasəti ilə idarə olunur. Dövlət siyasəti dil quruculuğunu sürətləndirə də, ləngidə də bilər. Məsələn, 1970-ci illərin əvvəllərində, mərhum Heydər Əliyevin zamanında ali məktəblər üçün dörd cildlik Azərbaycan dili dərsliyi Dövlət mükafatı aldı. Bundan sonra Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında xüsusi dirçəliş dövrü başlandı.

Dilçiliyin təcrübəsi məsələləri ilə müqayisədə dilin etnik mənşəyi, dilin tarixən dövlət quruculuğu ilə bağlı problemlərinin tədqiqində dövlət sözlünə, dövlət himayəsinə daha çox ehtiyac var. Əlbəttə, bu, o demək deyil ki, tədqiqat dövlətin diktəsi ilə getməlidir. İş ondadır ki, bu problem sırf milli xarakter daşdığı üçün, xüsusilə sovet dövründə sərt müqavimətlərlə qarşılaşdı. Yalnız milli mənafə xatirinə yox, birinci növbədə, elmi haqiqətə dövlət arxa duranda haqiqət rahatlıqla irəliləyir. Məsələn, dil tarixçiləri elmi mənbələrə əsaslanaraq, Azərbaycan türkcəsinin tarixini tarixin dərinliyinə apararkən bir sıra tarixçilərə mübahisə aparmalı olmuşlar. Ancaq Azərbaycan dövlət dili haqqında Qanuna

imza qoyarkən ümummillilik liderimiz Heydər Əliyev mətnin giriş hissəsində (preambulada) dedi ki, e.ə. Azərbaycanda türk dili ünsiyyət vasitəsi kimi işləndirildi. Bununla da məsələyə dövlətin münasibəti ifadə olunmuş oldu və bu sahədə tədqiqatlar dərinləşməyə başladı.

Yaxud Azərbaycan milli ədəbi dilinin tarixi, formalaşması haqqında sovet dövründə yuxarıdan - Moskvadan gələn qeyri-elmi bir münasibət hökm sürürdü. Avropa dilçiliyinə, marksist dilçiliyə görə milli dil və ümumiyyətlə, millət kapitalizm dövründə yaranır. Həmin fikrə görə, Azərbaycan milli dilinin yaranması XX əsrin əvvəllərinə, bir az da loru desək, dünənə, srağagünə də yox, məhz dünənə düşür. Bununla bərabər elmdə, tarixşünaslıqda başqa dünyabaxışı da var: Avropada kapitalizmin gördüyü işi Şərqdə mərkəzləşmiş dövlət görür. Ancaq bu fikrə əsaslanmaq bizə yasaq edilməmişdi. Çünki o fikirdən çıxış edəndə Azərbaycan milli dilinin tarixi daha uzaq əsrlərə gedir. Məsələ burasındadır ki, sovet dövründə toxunulmuş anti-Azərbaycan qüvvələr hələ tükənməyib və milli tarixin, milli dil tarixinin obyektiv təqdiminə yəna pəl vurandan var. Akademik Ramiz Mehdiyevin son illərdəki tədqiqatları, xüsusilə Şah İsmayıl Səfəvi haqqındakı son monoqrafiyası və XVI əsr dövlət sənədlərinin aşkar olunub onun müqəddiməsi, redaktəsilə çap olunmuş nəşri bu işdə əsaslı elmi sөykənəcək oldu. Artıq indi biz müqavimətsiz deyə bilirik ki, XVI əsrdə milli dilimizin müəyyənlaşması üçün hər iki faktor - obyektiv və subyektiv faktor meydana idi: mərkəzləşmiş dövlət yaranmış və italyan dili tarixinin Dantesinin işini görmüş böyük Füzuli yetişmişdi. Milli dilin bugünkü əsas lüğət

fəvqə, morfolojiya və sintaksisi XVI əsrdə müəyyənlaşmışdı.

Azərbaycan dilçiliyinin dilimizin tarixi ilə əlaqəli mühüm problemlərindən biri yazılı ədəbi dilin başlanğıcı ilə bağlı idi. Bu problemin açarı bütövlükdə türk ədəbiyyat tarixinin möhtəşəm abidəsi "Dədə Qorqud kitabı" idi. Bu məsələdə Azərbaycan və Türkiyə qorquşünasları arasında kəskin mübahisə gedirdi. Türkiyə qorquşünaslarına görə, abidə XV-XVI əsrlərdən o yana keçmir, Azərbaycan qorquşünasları dilindən çıxış edərək, məzmununa əsaslanaraq abidəni daha dərinə aparırdılar. Yenə məsələdə Azərbaycan dövlətinin səbati ilə həllini tapdı. Mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyev "Dədə Qorqud kitabı"nın 1300 illik yubileyi haqqında fərman verdi. YUNESKO qəbul etdi, bütün dünya qəbul etdi ki, Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin, yazılı ədəbiyyatının tarixi eramızın VII əsrinə gedib çıxır. Təsəvvür edirsinizmi, yazılı tariximiz əvvəl rəsmi qəbul olunmuş tarixdən - XIII əsrdən altı yüz il irəli getdi. Dövlət öz abidəsinə, öz dilinə, ədəbiyyatının tarixinə sahib çıxdı, Azərbaycan elminə arxa durdu. Dövlət bu məsələdə nəinki elma dayağ oldu, hətta bu işə özü də qoşuldu, qolunu çırmayıb, elmi işçilərlə birgə işlədi. Şahidəm ki, uzun illər üzərində iş aparılan "Dədə Qorqud ensiklopediyası"nın yubileyə qədər başa çatdırılması üçün professor Fatma xanım Abdullazadə Azərbaycan nəşriyyatında iki ay səhərdən aşımamacan, şənbəsiz, bazarsız bizimlə birlikdə oldu, bir an ayrılmadı ki, işlər sürətini azaltmasın. Beləliklə, elmi işçilərlə, qorquşünaslarla dövlət aparatı birlikdə ensiklopediyayı vaxtında yubileyə təqdim etdi.

Dövlətimizin ana dilinə, ədəbi dilə, dövlət dilinə qayğısını, himayəsini, onu hər cür qada-bəladan qorumasını bu gün də görürük. Cənab İlham Əliyevin Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində işlənməsinə və dilçiliyin inkişafına dair sərəncamını və qəbul olunmuş Dövlət proqramını nəzərdə tuturam. Görürük ki, dilin dövlətdə, ölkədə işlənməsi və dilçiliyin inkişafı kimi milli yüklü anlayışlar sərəncamın özündə vurğulanır.

Füzuli deyirdi:

Yaxşı görünür surəti məhvəşlərin,
əmma

Yaxşı nəzər etdikdə sərəncamı
yamandır.

Bu gün qloballaşma deyilən anlayış dünya siyasətinin Füzuli deyənin ayüzlü gözəlidir. Bu "ayüzlü gözəl" ancaq iri dövlətlərin mənafeyinə xidmət edir. Prezidentimiz bizi həmin "gözələ" Füzuli münasibətinə çağırırdı, bu "gözələ" aşiq olub məxrəcimizdən çıxmamağa, ona mübaligəşiz yanaşmağa çağırırdı.

Sözümün sonunda mən 1300 il bundan əvvəlki dilimizdən nəzərinizə bir nümunə çatdırıram. Fonetikası, morfolojiyası ilə eynən "Dədə Qorqud kitabı"ndakı kimi deyirəm: "Qız anadan görməyincə öyüd almaz", "Oğul atadan görməyincə süfrə açmaz". Bu ata sözlərinə bu təşbehləri də əlavə edirəm: "Qurulu yaya bənzer çatma qaşlım, Qoşa badam sığmayan dar ağzılım. Güz almasına bənzer al yanaqlım". Vəcdlə və inamla deyirəm ki, bu gün dünyanın irilixirdalı heç bir millətinin dili 1300 il bundan əvvəlki səslənişinə bizimki qədər uyğun gəlmir. 1300 il bundan əvvəl işlənmiş bu dil Səməd Vurğunun bugünkü dilindən nə qədər seçilir:

El bilir ki, sən mənimdən,
Yurdum, yuvam, məskənimdən...

Könlüm keçir Qarabağdan,
Gah o dağdan, gah bu dağdan.
Axsamüstü qoy uzaqdan
Havalansın xanın səsi,
Qarabağın şikəstəsi!

Bu misraların dili həm vətəndaşlıq, dövlətçilik məzmunu ilə, həm milli psixoloji yükünə görə o qədər dolğundur ki, hərbi qurumlarda bərkimiş mərhum Prezidentimiz də, hamıya məlum olduğu kimi, bu misraları deyərəkən kövrəldi. Mənim xalqım 1300 ildir (təbii ki, daha qədimə gedir, mən əlimizdə olan yazılı nümunəni nəzərdə tutub deyirəm) bu dili öz danışıqları ilə, şifahi və yazılı ədəbiyyat dili kimi işlədə-ışlədə, qoruyur-yaxşıya və kamillikdə bu günə gətirib çıxarıb. İndi mənim bu dilim dövlətimin dilidir, dövlətimin siyasət dilidir, indi millətimlə bərabər, dövlətim də bu dili qoruyur. Mən Azərbaycan alimlərinin I qurultayında bir təklif də irəli sürmüşəm. 1926-cı ildə Bakıda ilk türkoloji yığıncaq oldu. Bu, tarixdə "Birinci Ümumittifaq Bakı Türkoloji qurultayı" kimi əks olunub, bu gün də elə deyilir. O zaman qərarlaşdı ki, II Türkoloji qurultay 1930-da Səmərqənddə keçirilsin. Məlum irtica hadisələri ilə bağlı Səmərqənd qurultayı baş tutmadı. 1966-cı ildə görkəmli sovet türkoloqlarının təşəbbüsü ilə Bakıda bu qurultayın 40 illiyi qeyd olundu və qərar alındı ki, 4 ildən bir müxtəlif türk dövlətlərində (təbii, SSRİ-də) türkoloji konfranslar çağırılsın. Qurultay adından qorxdular. Ancaq həmin konfranslar, haqiqətən, 1989-cu ilə, yəni SSRİ dağılan ərəfəyə qədər davam etdi. 2006-cı ildə cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə Bakıda bu Türkoloji qurultayın 80 illiyi beynəlxalq konfrans kimi keçirildi. 2016-cı ildə I Bakı Türkoloji qurultayının 90 il-

РЕЗЮМЕ

Язык - наша духовность

В статье говорится о заботе, оказываемой азербайджанскому языку в стране, о мероприятиях, проведенных в этой области лингвистики и о предстоящих задачах. В статье также затрагиваются вопросы, связанные с съездами тюркологов.

SUMMARY

Mother tongue is our spirituality

In the article it is spoken about the attention paid to the development of Azerbaijan language, about the issues and challenges in the field of Azerbaijan linguistics. In the article it is also touched upon the issues of Turkish congresses.

2015-ci il üçün bayram günləri açılanıb

Azərbaycanda yeni il üçün bayram günləri açılanıb. Nazirlər Kabinetindən verilən məlumata görə, "2015-ci ildə Novruz, Ramazan, Qurban bayramları haqqında" qərar qəbul edilib.

Qərara əsasən, 2015-ci ildə 20, 21, 22, 23, 24 mart Novruz bayramı, 17, 18 iyul Ramazan bayramı, 24, 25 sentyabr Qurban bayramıdır. Qanunvericiliyə uyğun olaraq, həmin günlər iş günü hesab edilmir.

BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEZİYASINDA DAĞLIQ QARABAĞ FACİƏSİ MİLLİ-MƏNƏVİ YADDAŞDA

İfrat ƏLİYEVA,
professor

Açar sözlər: Dağlıq Qarabağ, Qanlı Yanvar, yaradıcılıq, günah, iftixar.
Ключевые слова: Горный Карабах, Кровавый Января, творчество, грех, гордость.
Key words: Nagorno-Karabakh, bloody January, creativity, sin, pride.

Azərbaycanın istiqlalı fonunda meydana çıxan Qarabağ problemi bədii ədəbiyyatın, o cümlədən poeziyanın ən çox müərraciət etdiyi mövzulardan biridir. Filologiya elmləri doktoru, professor Şamil Salmanovun "Bilsin ana torpaq... (Müharibə və müasir ədəbi-bədii fikir)" adlı məqaləsində doğru qeyd etdiyi kimi: "İndi ədəbiyyatımızın ən təxirəsalınmaz vəzifəsi hər bir vətəndaşa səfərbərlik hissi və şüuru tərbiyə etməkdən ibarətdir" (1, 176). Bu missiyanı üzərinə alan Azərbaycan ədəblərinin qələmə aldığı poetik örnəklər kimi dəyərləndirilə bilər.

"Erməni ekstremistlərinin fitnəsi ilə başlayan Qarabağ hadisələri" (2, 123) Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında sistemli şəkildə bədii təəcəssümünü tapmışdır. Şair bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmiş, Qarabağ və istiqlal problemini bədii vəhdət halında səciyyələndirməyə çalışmışdır.

Ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayevin şairin "Ləyaqət" kitabına yazdığı "Ön söz"də qeyd etdiyi kimi, Bəxtiyar Vahabzadə Qarabağı "Azərbaycanın yalnız arazisinin yox, mənəviyyatının, mənəvi "mən"inin bir parçası hesab edir və xalqın məhz qeyrəti, şəərəfi səviyyəsində onunun isməti keşiyində durmağı, əsir

düşmüş gözəlin – Şuşanın qurbanı, əzab-keşi, şəhidi olmağı şairin və şeirin, xalqın və ayrıqlıqda hər vətəndaşın vəzifəsi hesab edir" (3, 5). Qeyd edək ki, bu aspekt, hər şeydən əvvəl, Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan vətəndaşlıq amalından qaynaqlanır.

Şairin "Bəlkə ayıldım", "Utanıram", "Yurd yad əlində", "Həm oğul, həm ata", "Didərgin", "Qisas böyütsün səni", "Vətən məcnunluğu", "Bizə dərs olmadı", "Tənha məzar", "Dayan, qaçma, dayan", "Oxuma, bülbul", "Qarabağ kafesi", "Parçalandıq, bu məlumdur hər kəsə", "Özümdən özümə şikayət" və sair şeirlərində Dağlıq Qarabağ müharibəsi ilə bağlı yaşanılan faciələr bədii ifadəsini tapmışdır.

Şovinst ruhlu "tədqiqatları" ilə tanınmış erməni publisisti Zori Balayanın "Ocaq" kitabına cavab kimi qələmə alınmış "Bəlkə ayıldım" (1984) şeirində şair Rusiyanın Azərbaycanın Quzeyini işğal edəndən sonra İrəndən köçürülən ermənilərin məqsədli şəkildə Qarabağa yerləşdirilməsini imperiya siyasətinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirir. Ədib "tarix yaradan" bir millətin, özünə "saxta tarix uyduran" bir erməni publisistinin yazdığı cizma-qara ilə Azərbaycan türklərinin hərəkətə gətirdiyini vurğulayır.

Balayan, sən allah, mənə iynələ.
Elo iynələ ki, göynəyən ağır
Mənə çoxdan çatıb, hamiya çatsın.
Düşünüb sabahı deyirəm bəri
Rəhbərlər oyanıb xalqı oyatsın (4, 12).

Müəllif 1992-ci ilin aprelinde yazmış olduğu "Həm oğul, həm ata" adlı şeirində dövlətə başçılıq edənlərin, vəzifə sahiblərinin Dağlıq Qarabağda şəhid olan vətən oğullarının taleyinə biganəliyini sət şəkildə tənqid hədəfinə çevirir:

Millət Qarabağda qırılan zaman,
Oğlunun toyunda calıb oynayan
Adamdan millətə baş ola bilməz,
Bu xalqın özündən ağır yükünü
Çəkən arabaya qoşula bilməz.
Xalqın yangısına alovlanmayan,
Cəbhədə can verən şəhid əsgəri –
Özünə doğmaca övlad saymayan,
Necə ola bilər xalqın rəhbəri? (5, 28).

Şairin şeirləri içərisində diqqəti cəlb edən "Bizə dərs olmadı" (1999) adlı poetik örnəkdə Qarabağ probleminin yaranmasının mahiyyətinə aydınlıq gətirilməsinə çalışılmışdır. "Könlündə Qarabağ dərdi olmayan, vallahi, bu xalqdan, bu eldən deyil" – söyləyən müəllifin fikrincə, bu ərazilərin itirilməsi milli düşüncənin olmamasından, qəlbimizə, ruhumuza, mənəviyyatımıza əsrlər boyu köləlik psixologiyasının hopmasından (yaxud hopdurulmasından) qaynaqlanır:

Ağacın kökü var, yarpaqdan əvvəl
Yalan libasını artıq soyunmuş.
Həqiqət budur ki, torpaqdan əvvəl
Andımız, qəsdimiz işğal olunmuş (5, 41).

Bəxtiyar Vahabzadənin "Yurd yad əlində", "Dayan, qaçma, dayan" və digər şeirlərində Qarabağ döyüşlərində yurdumuzu layiqincə qoruyub bilməyən, özünün

qorxaqlığı, cəsarətsizliyi ilə doğma torpağın düşmən əlinə keçməsinə səbəb olan "vətən oğulları" tənqid hədəfinə çevrilmişdir.

Şairin "Yurd yad əlində" adlı şeirində Dağlıq Qarabağ itkisinin millətin ruhunda, mənəviyyatında, yaddaşında yaratmış olduğu kədər, qüssa, ümitsizlik duyğuları bədii təzahürünü tapmışdır. Şair, eyni zamanda, vətən torpağının düşmən işğalında olmasının gətirdiyi mənəvi aşınmalara diqqəti yönəltməyə çalışmışdır:

Verib Qarabağı Bakıya qaçdıq,
Bakıda "Qarabağ" kafesi açdıq.
Verib Qarabağı oxuduruq biz,
Toylarda "Qarabağ şikəstəsi"ni.

...Çaldı, Qarabağı çaldı düşmənim,
Bəs o şikəstəni oxuyan kimdir?
Düşmən əlindəyken Qarabağ mənim,
Şikəstə deməyim şikəstəliyimdür. (6, 224)

Müəllifin eyni mövzuda qələmə aldığı "Qarabağ kafesi" (1998) şeirində də doğma yurd yerinin itirilməsinin millətin mənəvi dünyasında yaratmış olduğu mənfi xüsusiyyətlər bədii təəcəssümünü tapmışdır. Belə ki, Qarabağ itkisinin xalqı səfərbər etməliyə, əksinə, arsızlığa, mənəviyyətsizliyə, biganəliyə aparması şairi dorin düşüncələrə çəkir. Şeirdə ədibi narahat edən budur ki, ərazisi düşmən tapdağında olan bir xalq sevinməməli, əksinə, dərd içərisində boğulmalıdır. Çünki millət düçar olduğu problemi dəyərləndirmədikcə, onun bu problemdən qurtuluşu mümkün deyildir.

Şairin "Dayan, qaçma, dayan" (1993) adlı şeirində də eyni motiv bir qədər başqa şəkildə bədii təəcəssümünü tapmışdır. Dağlıq Qarabağda döyüşlərin qızğın

çəğində düşmənin ilk həmləsi ilə geri çəkilən əsgərlərə müraciətlə yazılan bu şeirdə dərin vətənpərvərlik və vətəndaşlıq duyğusu əks olunmuşdur:

Sən hara qaçırsan, ay Vətən oğlu?
 Qaçdığın o torpaq sənini deyilmi?
 Sənə pay verilən o ata yurdu,
 O çəşmə, o bulaq sənini deyilmi? (5, 33)

Bəxtiyar Vahabzadənin "Vətən məcnunluğu" (1992) şeiri də Qarabağ mövzusunə həsr olunmuş poetik örnəklərdən biri kimi diqqəti çəkir. Azərbaycanın görkəmli şairi Xəlil Rza Ulutürkün oğlu Təbrizin Qarabağda şəhid olması münasibətilə yazılmış bu şeirdə yurd, vətən sevgisi özünəməxsus şəkildə bədii ifadəsini tapmışdır.

Vətənin yolunda kimi qan ağlar,
 Kimi də can verər...
 Sənsən sən oldun.

Vətənin pulundan keçməyənlər var,
 Doğma balandan sən keçən oldun. (5, 34)

Bəxtiyar Vahabzadənin "Oxuma, bül-bül" (1994) adlı şeirində Dağlıq Qarabağın itirilməsinin şairin mənavi dünyasında yaratdığı ağır, ümitsizlik və pessimizm duyğuları bədii təcəssümünü tapmışdır. Müəllif doğma torpağımızın düşmən əlinə keçməsi ilə barışa bilmir, öz iztirablarını yüngülləşdirmək üçün bül-bülə müraciət edir. Şeir bül-bülə müraciətlə yazılması da böyük kədərini özünəməxsus ifadəsi kimi maraqlı doğurur:

Bu bahar oxuma, bül-bül, sən allah,
 Daşaltı çayının kəsilib səsi.
 Bizsiz o kükrəməz, o coşa bilməz.
 Vallah, inanmıram, bül-bül nəğməsi,
 Haystan dilinə uyuşa bilməz.

Oxuma, oxuma, bül-bül, sən allah. (5, 76)

Bu şeirdə müəllif Azərbaycan xalqının keçmiş cahangirlik tarixi ilə bugünkü vəziyyətini müqayisə edir. Şair bir zamanlar düşmən qarşısında dağ kimi dayanmış babalarımızın ucaltdığı qalaları, müdafiə səngərlərini bu gün də itixarla seyr etdiyini yazır. Çünki bu qalalar xalqımızın qeyrətindən, namusundan, mübarizlik əzmindən, məğlubedilməzliyindən xəbər verir. Şair eyni zamanda babalarımızın qurub-yaratdıqlarını qoruya bilmədiyimiz, onlara layiq ola bilmədiyimiz üçün dərin kədər və təəssüf hissi keçirir. Qarabağın itirilməsindən sonra atəşkəs dövründə qələmə alınmış "Utandırım" (1995) şeirində şair eyni motivləri bir qədər başqa şəkildə davam etdirmişdir:

Babaların ucaltdığı
 Bizim qalib qalalardan utanıram.

Çadırlarda
 Donan kötrə balalardan utanıram.

Bu torpağı qorumağı
 Özümlə bərc bilmədik.

Vətən getdi,
 Vətəndaşlıq zirvəsinə yüksəlmədik,

utanıram. (5, 114-115)

"Utandırım" şeirində Bəxtiyar Vahabzadə Qarabağ döyüşlərində məğlub olmağımızın səbəblərini də özünəməxsus səpkidə aşkarlamağa çalışır. Ədibin fikrincə, qəddar düşmənin qarşısından çəkilməyimizin ən mühüm səbəblərdən biri hakimiyyət, vəzifə, məqam uğrunda gedən mübarizədir və bu mübarizədə təəssüf ki, əsas zərbə sadə xalqa dəyməkdədir. Çünki torpağını, yurdunu yuvasını itirərək ağır duruma düşsən, öz Vətəninə qaçqına, yurdsuza çevrilən sadə xalq kütlələridir. Erməni qəsbkarları ilə mübarizə aparən Azərbaycan xalqını Rusiya Federasiyası ilə vuruşan çəcen-

lərlə müqayisə edən şair çəçen xalqının qəhrəmanlığına heyranlığını gizlədə bilmir. Şair "cırdan boyda" çəçen xalqının özündən qat-qat güclü, "dəvə boyda" Rusiyaya qarşı vuruşaraq ona "dərs verməsin", "Rusiyanı şöhrət məqamından endirməsin" böyük qəhrəmanlıq kimi dəyərləndirir və çəçen qeyrətindən dərs götürməyə çağırır:

Cırdan boyda Çeçenistan
 Dəvə boyda Rusiyaya dərs verəli
 Onu şöhrət məqamından
 endirəli

Mən özümü necə varsa,
 Elə görüb utanıram.

İndi çəçen qeyrətindən
 Dərs götürüb utanıram. (5, 26)

Təhlillərdən görüldüyü kimi, Qarabağ müharibəsi fonunda Azərbaycan türklərinin üzlaşdığı qaçqınlıq, köçkünlük, didərginlik, yurd həsrəti Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının əsas mövzularından biridir. Onun yaradıcılığında bu problem özünün dərin poetik əksini tapmışdır. AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayevin "Tarix: yaxından və uzaqdan" əsərində doğru qeyd edir: "Qaçqınlıq mövzusu" və "qaçqın yazıçılar" müharibənin ədəbiyyatdakı obrazına yeni qalar artır, onu həm poeziya, həm də nəsr üçün ümumi müştərek motivlərlə və boyalarla zənginləşdirir. Qədim tarixi məskənlərimizin, bizim ulu Oğuz ellərinin yaşadığı Dədə Qorqudun, Qazan xanın, Basatın, Beyrəyin uyuduğu müqəddəs torpaqların Ermənistan adlandırılmasına

öz etirazını poeziya və publisistika yalnız son illərdə... bildirməyə başladı" (7, 30). Qarabağ probleminin ədəbiyyatın başlıca mövzularından birinə çevrilməsində şübhəsiz ki, Bəxtiyar Vahabzadənin mühüm xidmətləri etiraf olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Salmanov Şamil. Bilsin ana torpaq (müharibə və müasir fikir). Azərbaycan jurnalı, 1955, №3.
2. Axundlu, Y. Ədəbi yaddaşdan səhifələr. Bakı, Adiloğlu – 2002.
3. Vahabzadə B. Ləyaqət, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1998.
4. Vahabzadə B. Əsərləri. On iki cildə, VII cild, Bakı, Elm nəşriyyatı, 2008.
5. Vahabzadə B. Əsərləri. On iki cildə, VI cild, Bakı, Elm nəşriyyatı, 2008.
6. Vahabzadə B. Əsərləri. On iki cildə, VI cild, Bakı, Elm nəşriyyatı, 2008.
7. Vahabzadə B. İstiqlal. Bakı, Gənclik nəşriyyatı, 1999.

РЕЗИОМЕ

Карабахская проблема является одним из самых привлекательных тем в литературе и поэзии. Выполняя эту миссию, народный поэт Бахтияр Вахабзаде был одним из ремесленников. Статья посвящена войным стихам Карабаха и тоске поэта для страны, говорят о проблеме, с которыми сталкиваются турки.

SUMMARY

The problem of Karabagh appeared on the background of Azerbaijan independence is one of the subjects appealed in the artistic literature. One of the masters taking this mission on him is the folk poet Bakhtiyar Vahabzadeh. In the article it is said about the problem of the native regret of Azerbaijan Turks in the poems by the poet dedicated to the Karabagh war.

M.KAŞĞARIDƏN DƏDƏ QORQUDA, DƏDƏ QORQUDDAN BU GÜNƏ

Adil BABAYEV,

Azərbaycan Dillər Universitetinin professoru

Açar sözlər: Kaşğari, Dədə Qorqud, frazeoloji ifadələr, qədim, müasir, gələcək tədqiqatlar

Məlumdur ki, frazeoloji ifadələr dildə dərhal yaranmır. Bu ifadələrin yaranması uzun prosesin məhsuludur. Birinci, ona görə ki, belə ifadələrdə tək bir söz iştirak etmir. İkinci, hər bir söz semantik sahəsində əvvəlki leksik-lügəvi mənə əsasında ilk özümlüyündən uzaqlaşır. Bu uzaqlaşma müxtəlif xarakterli ola bilər. Bunu şərtləndirən cəhətlərdən başlıcası xalqın dünya görüşü və təfəkkür tərzində yol verilə bilən özgələşmə prosesidir. Bu proses qanunauyğun şəkildə ilşkin kök mənadan uzaqlaşmadan təkamül əsasında gedir. Beləliklə, yeni yaranan frazeoloji ifadə tərəfləri də daxil olmaqla yeni anlayış ifadə edir. Bu dəyişmə o dərəcədə kəskin ola bilər ki, tam halında ifadə tərkibində olan sözlər öz ilkin mənası ilə əlaqəni kəsmiş ola bilər. Bu yenə də həmin frazeoloji ifadənin yarandığı dilin daxili qanunları və onu yaradan xalqın milli təfəkkürü çərçivəsində baş verir. Frazeoloji ifadələr dilin yüksək çərçivəsində baş verir. Yəni frazeoloji ifadələr dilin yüksək layını təşkil edir. Nitqdə onlardan istifadə etmək üçün həmin dildə danışa bilmək kifayət deyil. Məsələn, Azərbaycan dilində danışa bilən deyə bilər ki, yorulдум, qoy bir az dincəlim. Amma lap əldən düşdüm, qoy nəfəsimi dərim deyə bilməz.

Dilimizdəki frazeoloji vahidlər həm qədim, həm də müasirdir. Dildə ən sabit

söz qrupu – nitq hissəsi feldir. Ona görə də bir komponenti fellə ifadə edilmiş frazeoloji birləşmələrin tarixi daha qədimdir. Bu haqda H. Bayramovun fikri də maraqlıdır. O hələ Orxon-Yenisey abidələrinin dilindən bəhs edərkən yazırdı: “Tədqiqat göstərir ki, ən qədimlərdə doğru uzaqlaşdıqca dildəki belə vahidlər tamamilə yoxa çıxmır. Müasir dilimizdəki kəmiyyətinə nisbətən müqayisə edilməz dərəcədə azlıq təşkil etsələr də, dilimizdə frazeoloji vahidlərinin müəyyən bir qismi, xüsusən türk mənşəli baş sözlər əsasında formalaşanlar, daha qədim tarixə malikdir. Belə səcyyə dəşiyənləri ilk olaraq məhz hansı əsrdə və hansı yazılı əsərdə işlədilməsini müəyyənləşdirmək üçün aparadığımız məsələlər bəzi istəməz Azərbaycan dilinin təşəkkül tapdığı dövrə məxsus dil abidələrindən daha əvvəllərə – hələ ayrı-ayrı müstəqil türk dillərinin təşəkkül tapmadığı, yalnız vahid umumtürk dilinin olduğu dövrə, başqa sözlə desək, Orxon-Yenisey abidələri dövrünə aparıb çıxardı” (1, s.15).

Frazeoloji ifadələrin xarakteri, kökləri haqqında çox deyilmiş, çox yazılmışdır. Biz burada Mahmud Kaşğari “Divanı”nda işlənməmiş bəzi frazeoloji ifadələri verməklə aşağıdakıları izləyirik: a) Sübut etmək ki, XI əsrdə “Divan”da işlənən atalar sözləri, zərbi-məsəllər, frazeoloji ifadələr Azərbaycan dilinə yad

deyildir. b) Əgər o vaxtlar belə ifadələr var idisə, deməli Azərbaycan dili XI əsrə qədər təkamül və inkişaf dövrü keçirmişdir. c) “Divan”da işlənmiş həmin ifadələr 9 yüz il dilimizdə işlənmişə, deməli xalqımızın dünya baxışı az dəyişmişdir. ç) Gələcək tədqiqatlar üçün müəyyən istiqamət və stimül verilməlidir ki, bu mövzunun araşdırılması dilimizin tarixi üçün çox zəngin elmi və faktiki material verə bilər.

Vaxtilə professor H. A. Bayramov Azərbaycan dili frazeologiyasının əsaslarından bəhs edərkən Divanı lügət-it türkədə işlənmiş frazeoloji birləşmələrə toxunmuş və onları müasir dilimizdə işlənən həmin tipli birləşmələrlə müqayisə edərək onları beş qrupa bölmüşdür: (1, s.20)

1. Eyni ilə işlənənlər
Öc almaq.
Könlü açılmaq.
Öyüd almaq.
Öyüd vermək.
Könlül vermək.
2. İkinci komponentlə – fellə seçilənlər
Sözün tutmaq (söz almaq mənasında).
Ara çəkmək (ara vurmaq mənasında).
Könlün acıtmaq (könlün incitmək mənasında).
At atmaq (at oynatmaq mənasında).
3. Birinci tərəflə – isimlə seçilənlər
Tirtu bakmaq – əyri, kəç baxmaq.
Sav kədr naq-söz qaytarmaq.
Əlik tutmaq – əl tutmaq.
4. Mənaca seçilənlər
Yuxarı turmaq-ayağa durmaq.
Öndə gəlmək – irəli gəlmək.
5. Komponentin fonetik fərqi ilə
Kızı yolka bulmaq-gözü yolda qalmaq.

Yuxarı komak-özünü çəkmək, yuxarı qoymaq.

Kam kuzumak – gam qurunaq.
Biz bu məqalədə M.Kaşğari lügətinin bir neçə Bəsim Atalay, Salihi Mütəllibov və Ramiz Əsgər nüsxəsində işlənmiş frazeoloji ifadələrin klassik və müasir ədəbiyyatımızda, bəyətələrimizdə, bir sözlə, dilimizdə işləndiyini göstərməyə çalışacağıq.

Ev yıxmaq
Ol əv bozdi – o evi yıxdı (3, s.38; 1, s.85).

ol anın qəvin yıktırdı – o onun evini yıxdırdı (R. 111. 109).

Ol əvin yıkdı. (2, cild 3, s.67).

Bu, geniş bir elmi araşdırmanın mövzusu. Əlbəttə Kaşğari divanında biz göstərdiyimizdən yüz dəfə çox paremioloji ifadə işlənmişdir. “Dədə Qorqud” dastanlarında isə Kaşğari divanında işlənənlərdən daha çox paremioloji ifadə işlənmişdir, bunları sistemli şəkildə araşdırmaq bir məqalənin işi deyil. Amma yenə bəzi istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi üçün başlanğıc ola bilər.

Ovçu dursa üz-üzə,
Toru qursa üz-üzə,
Yar evim onda yıxar,
Dinməz dursa üz-üzə. (4, s.75)

Əzizim, namərd əli,
Heç tutma namərd əli,
Mərd olan evlər tikər,
Ev yıxar namərd əli. (4, s.55)

Mən aşiq gülə-gülə,
Gül əkdim gülə-gülə.
Evimi düşməni yıxdı,
Üzümə gülə-gülə. (4, s.18)

Əzizim ara sözü,
Sərraf ol, ara sözü.
Öz sözün özün bil,
Ev yıxar ara sözü. (4, s.73)

Dəryalara hökm etmədə tıfan,
Səhraları sarsıtmada vulkan,
Sellər kibi axmaqda qızıl qan,
Canlar yaxar, evlər yıxar insan.
(H.Cavid)

Sən kimi düşünsə bütün qadınlar,
Gündə min ev uçar, min ev yıxılar.
(S.Vurğun)

Göründüyü kimi, yaranma tarixi
dəqiq bilinməyən bayatılarda işlənmiş ev
yıxmaq mənası xalqımızın dünya görü-
şündə sabitləşmişdir.

Üz görmək (2, cild 1, s.75)
Qohumdan, tanışdan pis üz görəndə
Sən annam olmusan,
Bacım olmusan. (Nüsrət Kəsəmənli)

Dərd məndən üz görübdü
Meydanı düz görübdü
Gedir, gedir, qayıdır
Məni yalnız görübdü. (4, s.130).

Əl tutmaq
Ol manqa əliğ tutdu. O mənə əl tutdu.
(5, cild 2, s.252; 6, cild 2, s.337, 2, s.11)
Ol manqa əliğ tutdu – o mənə əl
tutdu, boyun oldu, zamin oldu.

Əl tutmaq kömək etmək mənasında
işlənmişdir. Bu ifadədən dilimizin bütün
tarixində geniş istifadə olunmuşdur. İk-
inci tərəfi tutmaq olan frazeoloji ifadə dil-
imizin tarixində çox işlənmişdir. "Dədə
Qorqud" dilində də buna rast gəlirik.
Məsələn,

İmdi gəl səninlə "kürək tutalım" dedi.

Bundan əlavə tutmaq feli adlarla
birləşib frazeoloji birləşmə yarada bilər.
Məsələn,

Yalançı oğlu yolancığın acıqo tut-
du... aydır.

Belə birləşmələrin həm birinci
komponenti (isim), həm də ikinci kom-
ponenti (fel) aid olduğu nitq hissələrinin
əksər qrammatik funksiyalarında (vəziy-
etlərində) işləyə bilər. Misallara baxaq:

Aşiqəm, butam hanı?
Bəzəkli odam hanı?
Qaldım dərya üzündə,
Əlimdən tutan hanı? (4, s.12)

Eləmi, kotanım yox,
Kəndirim, kotanım yox.
Düşmüşəm qəribliyə,
Əlimdən tutanım yox. (4, s.25)

Rəhm qıl saibə, saqi, mey ilən dut
əlini,
Necə işcin qanını bu ürəgi qan ol-
muş? (Saib Təbrizi)
Açmaz lobim, məgər kitabım,
Dutmaz əlimi məgər xəzbabım?
(Məsihi)

Zəfədən düşdüm ayaqdan, yox əlim-
dən tutanım,
Göz yaşım çöp kimi hər dəm məni
yerdən götürür. (M.Füzuli)

Kəməyi dəyməyən şirindil insan,
Yaxşıdır acıdil əl tutanlardan.
(N.Gəncəvi)

Cəfalar çəkmişəm artıq ölümdən
Pərişan olmuşam sən tut əlimdən.
(Fədai)

Üz vermək – üz sözü "Divan"dan
yüz şəklində işlənmişdir.

Türk dillərinin çoxunda (türk, tatar və
s.) və klassik Azərbaycan dilində də üz-
yüz şəklində işlənmişdir.

Gərçi, ey dil, yar üçün üz verdi min
məhəmət sana,

Zərrəcə qəti-məhəbbət etmədin, zəh-
mət sana. (M.Füzuli)

Hər ləhzə verər üz bizə bu dəhrdə yüz
qəm

Bivəcə deyil, şamü-səhər mey içərik
biz. (M.Füzuli)

Kim ki göz dikmiş gözəl bir
Dilbərin rüxsarına
Üz verən hər bir bələni
Çəkməyə imkan var. (M.Füzuli)

Göz yaşına yüz vermişəm, amma
bilirəm kim

Ol seyl ilə könlüm viran olacaqdır.
(Qövsü Təbrizi)

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, feli
frazeoloji birləşmələrin birinci tərəfi
somatik leksikaya aid olduqda birləşmə
bütövlükdə obyektivliyə doğru yönəlir.
Obyektivlik isə əbədidir. Buna görə də
belə birləşmələr dilin bütün tarixi boyu
yaranır və yaşayır.

Öc almaq (1, s.51; 6, s.53; 2, s.117;
2, s.133)

Öc, kək kamuq kişinin
Yalınquk üro alın bil
Bil ki, qisas başqasından alınmış bir
borc kimidir. (2, s.117)
və ya Bizgə kəlip öc tutar – Bizə
gəlib öc almaq istər. (2, cild 2, s.183)

Öc sözü dilimizdə geniş yayılmasa da
ara-sıra frazeoloji birləşmədə baş söz
kimi çıxış edir. M.Kaşğari divanında bu
sözün öcüt və öcaş variantına da rast

gəlirik. Prof. H.Bayramov öc sözünün
müasir dilimizdə işlənmədiyini qeyd
etməklə bərabər "Azərbaycanca-rusca
lüğət"lərdə öc sözünün verilməsini düz-
gün sayır (Bax: SSRİ EA Azərbaycan
filialının nəşri. 1941, səh.240, X.Əziz-
bayov "Azərbaycanca-rusca lüğət". Bakı,
1955, səh.280). Halbuki bu söz intiqam
mənasında (7, s.479) müstəqil mənada
verilmişdir. Məsələn,

Qaynayır qəlbimin içində öcüm
Bilirəm, çatmaz o nəhəngə gücüm.
(A.Şaiq)

İntiqam almaq mənasında öc almaq
dilimizdə o qədər də kəsad deyil. Mə-
sələn,

Yenə Kəpəzin ağsaçlı məğrur başı
vüqarla ucalır, sanki işiq qaranlıqdan öc
aldır. (M.Rzaquluzadə)

"Dədə Qorqud"da bu ifadə ög almaq
şəklində işlənmişdir. Məsələn:

Atamdan yəgrək qayın ata!
Anamdan yəgrək qayın anna!
Qoytabanın buğrası urkdi gedər,
Sarvanlar ögin aldı döndərmək
Qaraqüc aygırın urkdi, gedər
İlgicilər ögin aldı, göndəriməz.
Ağayın qoqları urkdi gedər,
Coban ögin aldı, göndəriməz,
Ala gözlu, oğlun, qardaşını andı gedər
Ağca üzlu gəlinim, döndəriməz
Sizə məlum olsun dedi

Dostun dar günündə dost üz çevir-
məz

Ey könül, bir quş ol, ellər dolan, göz.
De ki, yağıldan öc almayınca
Qisas qılıncımız qınına girməz.
(Ə.Cəmil)

İndən belə onu bura gətirən əsgər-
lərdən, onların böyüklərindən də öc

almaq yollarını axtarmalı olacaqdı. (Fəxrü Uğurlu)

Bir tülək tərlanı ələ salmağa
Düşməni öldürməyə, öc almağa
Qoçaq olur igidləri Dərbəndin. (Aşiq Abbas Tufarqanlı)

Öcəşmək-ol məninəq birlə öcəşdi. (1, cild 1, s.231)

Öc-intiqam. Qaynayır qəlbimdə
İçimdə ocum. (A.Şaiq)

Öcəşkən, öcəşkənlik, öcəşmək (çəkişmək, sürtüşmək, sataşmaq, mübahisə etmək).

Çəkməsənilə mənimlə öcəşməyə və məni ələ salmağa başladı. (7, s.376)

Göründüyü kimi, müasir azərbaycan dilində söz başında y səsinin düşməsi dilimizin özünə məxsus xüsusiyyətidir. Amma XX əsrin əvvəllərinə qədər üz-yüz, ulduz-yıldız, il-yıl şəklində işlənməsinə də rast gəlmək olur. Müasir türk və tatar dilləri üçün bu cəhət xarakterikdir.

Ol məhinəq könlücaydı- O mənim könlümü meyl etdirdi. Açırdı. (2, cild 3, s.232)

Könlü açılmaq.
Kongülü açıldı – könlü açıldı.
Ey qəlbim açan həmdənim insan,
Qaldır göyə min kəsə duyaq bəlkə sazından. (M.Füzuli)

Gər istərsən açılıs könlümünz, sən
Dağıt zülfün üzərə. Qıl səlasil.
(M.Füzuli)

Könlüm açılır zülfü-pərişanıma görgəc
Nitqim tutulur qönçəyi-xəndanını görgəc.

Bağda güllər biçildi,
Bir-birindən seçildi.
Bircə yol səni gördüm,
Tutqun könlüm açıldı. (4, s.82)

Sən də, a müğənni, dilə gəl, könlümü
bir aç,
Ney ilə bu ətrafı işıqlandır, alov saç!
(M.Füzuli)

Könlümün qönçəsi xari-sitəm ilə
açılır,

Bu məhəbbət bağının zinetidir cövrü
sitəm. (M.Füzuli)

Açılır yurduma baxdıqca mənim
Ürəyim gül kimi yarpaq-yarpaq.
(S.Rüstəm)

Könglüm Tolqardı-könlüm bulandı.
Könglüm köyüp, kannı kırıp (könlü
yanıp, qanı quruyub). (2, cild 2, s.199)

Burada sinonim sözlərlə frazeoloji
ifadələr yaranmışdır. Qəlbə açılmaq,
könlü açılmaq, ürəyi açılmaq və s.

Frazeoloji birləşmələrin komponent-
ləri arasında söz daxil olması da poeziya
üçün təbii haldır.

Könlü vermək (bağlamaq) (5, cild 3,
s.309; 6, cild 3, s.324; 2, cild 3, s.276)

“Dədə Qorqud kitabı”nda könlü
vermək ifadəsi geniş şəkildə, Kaşğaridə
və müasir dilimizdəki kimi işlənir.
Məsələn,

Göz açılan gördigim,
Könlü verib sevdiğim, a Dərsə xan.
Vay göz açub gördigim, könlü verib
sevdiğim... deyu ağladı. (58)

Göz açuban gördigim, könlü verüb
sevdiğim Baniçiqəç Yolancı oğlu Yolancı-
cuğa varar olmuş.

Könglüm anqar bağcayü-könlüm ona
bağladım.

Qeys onu gördükdə heyrətə daldı,
Ona könlünü verdi, könlünü aldı.
(N.Gəncəvi)

Onlar bir-birinə könlü verdilər,
Tezəcə dildən-dilə düşdü bu xəbər.
(N.Gəncəvi)

Yətkin bolup barduki
Konqlün anqar bağlaya
Kaldın ərinə kadkuka
İşinə udhu kadkuka
Yolçu olub yüyürdü.
Könlüm ona bağladım
Qayğı məni bürüdü
Hey dahnca ağladım.

İncidən böydi məni,
Saraldan meydi məni
Dost bilib könlü verdim
Bəd yerdə aydı məni. (4, s.220)

Öksüz təleyimlək gecikdin nədən?
Karvanquran doğdu, görünmədin sən.
Oxşatdım, yanıdım, könlü verdim
məni,
Bilmədən vuruldum, ey dan ulduzu.
(C.Cabbarlı)

Dünya mülkünə, Füzuli, könlü vermə
buraya,
Çoxları gəlmiş, lakin qalan bir kimsə
yozdur. (M.Füzuli)

Səyyarələrin seyrinə baxdıqca tutul-
ma,
Ver könlünü bu yeddi dənə mey dolu
cama! (M.Füzuli)

Bir sənəm zülfünə guya ki, veribdir
könlüm,
Ki Füzulinin ikən hali pərişan gö-
rüntür. (M.Füzuli)

Göz açılan gördüyüm,
Könlü verib sevdiğim,
Qoç igidim, şah igidim. (“Kitabi-
Dədə Qorqud”)

Könlü Berü yaq ymadıq (könlü veib
meyl etmədin. (R.Ə. III. 231)

At oynatmaq (çapmaq) (3, cild 3,
s.250; 6, cild 3, s.267; 2, cild 3, s.129)

Ol atın kovdi-capdı,
Atı oynadıb çapsan əgər sən,
Göylərə gedərək geri gəlersən.
Marağalı Əvhədi “camı-cəm”
Ər atın kovdu. (2, cild 3, s.179)

Bu ifadə də “Dədə Qorqud Kitab”nda
çox işlənmişdir. Məsələn,
Babam at səgirdişimə bagsun, qıvan-
sun; ox atışma bagsun, güvənsün; qılıç
çalışma bagsun sevensin.

Qırq yigit bədəvi atın oynatdı, oğ-
lanın üzərinə yıgnaq oldı.
Ağca qola sürməlidə at oynatdım.

Dünya yaratmağa qüdrəti çatan,
“Ol” əmri atın çapar, bigüman
Marağalı Əvhədim “Cami-Cəm”
Fərqud öz atını çapırdı yena
Gəmiş çatmışdı şətt sahilinə.
(N.Gəncəvi)

Əfsanə dəhlizi dar olsa əgər,
Sənətin sözü də yolda ləngiyər
Gərək söz meydanı gen olsun müdam
Atını dördnalla oynatsın ilham.
(N.Gəncəvi)

Eynəkli kişi: Yeni il findüfürüş çav-
vanlarçün,

- Stilyaqaqlar üçündür atılıb düşsünlər,
at oynatsınlar. (Anar)
- Daşqın çayı andıra xəyalları qaçaq düşdüyü
- Gündən bu günəcən heç uyuşa bil-mədiyi
- Bu zamanədə elə bil at oynadırdı. (Fərman Eyvazov)
- Könlünü acıtmaq (incitmək, sındırmaq)
- Könlün acıtmaq frazeoloji birləşməsinin ikinci komponenti Azərbaycan dilində geniş yayılmamışdır. Buna görə də həmin sözün əvəzinə dilimizdə incitmək, qırmaq, sındırmaq və s. kimi sözlər işlənmişdir. Məsələn,
- Ey gözüm, nə dəyib köyrək könlünə
Ey şirin göftarım, nüşün ağladın? (Vaqif).
- Ol anıq könlün acıtdı. (2, cild 1, s.251)
- Eləmi, inci könlüm
Durr könlüm, inci könlüm
Düşdü nəkəs toruna
Baxtındən inci, könlüm. (4, s.31)
- Onun könlünə kim dəyib, ay oğul? (V.Babanlı)
- Hicrin cəfası eyle yıxıbdır bu könlümü,
Hər şəb qarında naləvü əfğan yetər mana. (Ş.İ.Xətai)
- Nə oğlunun "hə" sözünə «yox» dedi bir an,
Nə də onun bircə dəfə qəlbinə dəydi. (S.Vurğun)
- Qəlbinə dəyməsin sözüm, söhbətim,
Səndə məhəbbət də, namus da vardır. (S.Vurğun)
- Budur sözüm sənə məndən əmanət,
Köhnül yıxma, vəli eylə imarət. (Ş.İ.Xətai)
- Kəm baxmaq kəc baxmaq
Kadaş tarafa it kibi Kengru bakar. (5, cild 2, s.252; 6, cild 2, s.338)
- Mən aşıq, düzdən olar,
Qəlb sınmaq düzdən olar,
Ustadına kam baxan,
Hər iki gözəndən olar. (4, s.18)
- Eləmi, bir çən gələ,
Duman gələ, çən gələ
Ustadına kəc baxanı,
Keçirəsen çəngələ. (4, s.31)
- Üzərliksən, havasan,
Hər bir dərdə dəvasan
Balama kəc baxanın
Gözlərini ovasan. (4, s.101)
- Bülbül gələ, bağ dola,
Tərlan qona, dağ dola.
Yarıma kəc baxanın,
Gözlərinə dağ dola. ("Bayatılar", 4, s.17)
- Lay-lay, a balam, lay-lay
Alınmaz qallam, lay-lay.
Sənə kəc baxanları
Yandırsın nalam, lay-lay. ("Bayatılar", 4, s.99)
- Kadaş (qohum-qardaş) Taba (tərəfə) it kibi kınqru bakar – Qohum-qardaş tərəfə it kimi kəc baş baxar. (2, cild 2, s.384)
- Gözü yolda qalmaq. (1, cild 2, s.188; 6, 2.218; 5, cild 7, s.190)
- Közü yolka bölmək (bolur).
- "Dədə Qorqud Kitabı"nda göz sözü ilə çoxlu paremioloji ifadə işlənmişdir. Məsələn:
- Kafirin gözü qorqdu.
- Aşıqəm, xəstə mənəm
Dərdi dərd üstə mənəm.
Gözü yollarda qalan,
Qulağı səsdə mənəm. (1985, 4, s.12)
- Qoy gedim yurda məni,
Tapşırma qurda məni.
Gözü yolda balam var,
Öldürmə burda məni. (1985, 4, s.118)
- Vədeyi-vəsl verib qoyma gözüm yollarda,
Keçsə bir ömür, əzizim, nigarən lazəti yox. (M.Füzuli)
- Eldən aralar məni,
Vurar, yaralar məni.
Gözlərim yolda qalıb,
Basır qaralar məni. (4, s.37)
- Sözü sözdən alan var,
Zülfün üzə salan var.
Gözəl oğlan, tez böyü,
Gözü yolda qalan var. (4, s.37)
- Əzizim, hər ay gəl,
Hər həftə gəl, hər ay gəl.
Gözüm yollarda qaldı,
Çağırırım, haray gəl. (4, s.37)
- Ayağa durmaq
Yuxarı turmaq or yukan turdu. (2, cild 3, s.177)
- Qulluqçu naharın hazır olduğunu xəbər verəndə Artur bir yüngüllük hissələ köksünü ötürüb ayağa qalxdı. (E.V.Voyniç)
- Ellər ayağa durdu,
Düşməne zərbə vurdu.
Faşistləri məhv etdi
Qəhrəman Qızıl Ordu. (4, s.244)
- Alsın bu fəqirin yükünü dərdli dilindən,
Qaldırsın ayağə, tutaraq meylə əlindən. (M.Füzuli)
- Dur ayağə eyləmə zəbuni,
Olgil mənə qələ rəhnümüni. (Məsihi)
- Söz qurtarmaq (1, cild 1, s.507; 6, cild 1, s.465; 2, s.484)
- Eşitip ata-ananq savlarım kadirma
Nəq kurt bulub kövəzlək kılınıp yana kudurma
Ata-ananın öyüdlərini (sözlərini eşidib qaytarma)
Nemət tapsa, ərköyünlük edib qudurma. (2, cild 1, s.484)
- Sözü qurtarmaq (1, cild 1, s.507; 6, cild 1, s.465; 2, cild 1, s.484)
- Söz ki bitdi, daha sındı pəri balın necədir?
- Gələcək səhnə üçün fikri xəyalın necədir? (C.Cabbarlı)
- Söz açmaq
Tamu Kapugin acar tavar, Rüşvət Cəhənnəmin qarısını açar)
Əmirxanın qısqanc olan təbiətini
Bildiyindən söz açmadı Aygün bu haqda. (S.Vurğun)
- Söz açma mənə, çox çalışıb az yeməyindən. (Sabir)
- Atalar sözləri, Divanda çoxlu atalar sözləri və zərbi məsəllər işlənmişdir ki,

onların əksriyyəti bu gün Azərbaycan dilində işlənməkdədir. Onların müasir dilimizdə geniş şəkildə işləndiyini göstərmək üçün "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" (IV cild) və Ə.Hüseynzadənin tərtib etdiyi, "Atalar sözləri" kitabı ilə müqayisə edilmişdir.

Fikir eyni, deyim başqa

1. muş (pişik) yarıka (asılmış yağa) Təgişməş (əli çatmaq, ayır (deyər): elin kişi nəngi (başqasının - elinməli) yaraşmaz) – Pişik əli asılı yağa çat-mayanda deyər elin mali mənə yaraşmaz (2, cild 1, s.134); Pişiyin ağzı ətə çatmayanda deyər: İy verir (8, s.552).

1) Yılan yarpuzdan kacar, kanca barsa yarpuz utzu gəlir. (2, cild 3, s.41) İlan yarpuzdan qacar, hara getsə qabaqına yarpuz çıxar.

İlanın zəhləsi yarpuzdan gedər, o da bitər yuvasının ağzında bu sözün aşağısında yarpız sözünün bir mənasını da manqus firon sicamı olduğu verilir. Atalar sözünün etimoloji mənası aydınlaşmış olur. Çox vaxt yanlış olaraq xalq əzəçiliyinə əsaslanıb, belə yazurdular ki, yarpızın qoxusundan ilanın başı ağrıyır. 2. Tapuğ taş yarar, taş başıq yarar. Xidmət (indi tamah) Daşı yarar, daş da qayıdıb baş yarar. (2, cild 3, s.58 59).

Artıq tamah Daş yarar, Daş qayıdıb baş yarar. (8, s.214)

3. Kanın kan billə yumas qanı qanla yumazlar.

Qanı qan ilə yumazlar. (8, s.172)

Tünla yorup kündür üz səvənür,

Kicikdə evlənip ulqadhu səvənür-gənc ikən evlənən yaşlaşanda sevinər. (2, cild 3, s.80)

Tez duran tez evlənən peşman olmaz.

Közdən yırasa köngüldən yəmə yırar. (gözdən iraq olan, könlüldən də uzaq olar.

(2, cild 3, s.317) Gözdən iraq, könlüldən uzaq) (7, cild 3, s.461)

Susəngən udlhika tənqri müguz bərməz. (2, cild 3, s.317) Vurən öküzə allah buynuz verməz.

İki kocnqar başı bir aşacta pişmas. İki (qoçun) başı bir qazanda bişməz yalnguk oğlu yokadthur (olər), ednugi (yaxşı) adı kalı R.Ə.III.332) igid ölər, adı qalar, müxənnotin nəyi qalar.

Köş kılıc kunka sığmaz-qoşa qılınc bir gına girməz-sığmaz. (2, cild 1, s.365) Tağ tağa kovuşmaz, kişi kişiğə kavuşur (2, cild 3, s.153).

Dağ-dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar.

Kanı kann birlə yumas, qanı qanla yumazlar.

Qanı qan ilə yumazlar.

Yəsin katıqlansa, kışın səvvür, yayda çalışan qışda sevinər. (III. 159)

Yayda işləyən qışda dişlər.

Kür eldinq kirsə, törü tünq lükten çıxar (zorakılıq qapıdan girsə, ədalət insaf bacadan çıxar. (8, s.46)

Zor qapıdan girəndə dad bacadan çıxar // zor gələndə qanun qacar. (A.S.346)

Öldəci siçğən muss tasakın kaşır (ölümü gələn siçğən pişiyin xayasını qaşır. (K.III. 246).

Kecinin əcali çatanda buynuzunu çobanın camağına sürür. (Atalar sözü. B., Yazıçı 1985).

Kiçik bir məqalədə mövzunu tam əhatə etmək mümkün deyil. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, bu mövzu gələcəkdə araşdırıcısını gözləyir.

Bu kiçik qeydlərdən aşağıdakı nəticələri çıxartmaq olar:

1. M.Kaşğari "Divanı"nın dilində başqa türk xalqları kimi Azərbaycan dilinin (xalqının) da payı vardır".

2. "Dədə Qorqud" dastanları əsasında M.Kaşğari "divanından" daha əvvəl yarandıqı üçün oradakı frazeoloji birləşməsində komponentlərinə rast gəlmək olur.

3. Frazeoloji birləşmələr xalqın mental xüsusiyyətləri əsasında yarandıqı üçün onlar dəyişilməz (başqa) semantik vahidlərə nisbətən daha sabit olur.

4. M. Kaşğaridən – Dədə Qorquddan bu günə qədər gələn frazeoloji ifadələr hələ min il də yaşayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov H.A. Orxon yenisey abidəsinin frazeologiyası. "Elmi əsərlər", Azərbaycan Dövlət Universiteti. Dil ədəbiyyat seriyası. 1996. №2

2. Ramiz Əsgər, Mahmud Kaşğari, Divani-Lügət-it-Türk. Bakı 2006.

3. Besim Atalay, Divani-Lügət-it-Türk. I cild, Ankara – 1939.

4. Bayatlar (tərtib edən Ə.Hüseynzadə), Bakı – 1985.

5. Besim Atalay, Divani lügət-it-Türk, II cild, Ankara – 1940.

6. Said Mutallibov, Mahmud Kaşğari, Divani-lügət-it-türk. II cild, Bakı – 1967.

7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild. Bakı – 1983.

8. Atalar sözləri (tərtib edən Ə.Hüseynzadə) Bakı "Yazıçı" – 1985.

XÜLASƏ

Məqalədə M.Kaşğaridən Dədə Qorquda – Dədə Qorquddan bu günə Kaşğarinin məşhur

divanı və Azərbaycan dilinin formalaşması ilə bağlı türk dillərinin oğuz-qıpçaq dialektləri əsasında bəzi paralellər aparılır. Min il ərzində müxtəlif mənbələrdən götürülmüş faktlara əsaslanan müəllif sübut edir ki, adı çəkilən divanda Azərbaycan dilində kifayət qədər material vardır.

SUMMARY

"Divani lugat-it-turk" by Mahmud Kashkarskiy and the Azerbaijanian phraseology

In this article the author deals with parallels between retined divans of Kashkarskiy and the Azerbaijanian language which was founded on the basis of the oguz-kipchak dialect of the Turkish languages. On the basis of historical facts taken from different sources during the century, the author proves that there is enough share of the Azerbaijanian language in the divan mentioned above.

РЕЗЮМЕ

Фразеология от Кашгари до Дедэ Коркуда, от Дедэ Коркуда до сегодняшнего дня

В данной статье автор ведет некоторые параллели между известным диваном Кашкарского и Азербайджанским языком с сформировавшимся на основе огузско-кыпчакского диалекта тюркских языков. Опираясь на исторические факты, взятые из разных источников в течении тысячелетия, автор доказывает что, в названном диване имеется довольно достаточная для Азербайджанского языка.

YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ MƏSƏLƏSİNƏ ƏDƏBİYYAT FƏNN KURİKULUMUNDA MÜNASİBƏT

Soltan HÜSEYNOĞLU,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Açar sözlər: kurikulum, strategiya, fəal/interaktiv təlim, təlim metodu, diskussiya, söz assosiasiyaları.

Ключевые слова: kurikulum, стратегия, интерактивное обучение, метод обучения, дискуссия, словесные ассоциации

Key words: curriculum, strategy, active/interactive education, education methodology, discussion, word associations

Yeni proqramın – ədəbiyyat fənn kurikulumunun təbii məktəbdə bədii əsərlərin öyrədilməsinin məzmunu, strukturu və başlıca istiqamətləri barədə əhatəli fikir söyləməyə imkan verir. Bunlardan bir qismi ilə bağlı oxucularla fikir mübadiləsi aparmağı məqsədəuyğun hesab edirəm. Kurikulum sənədində məktəb ədəbiyyat fənni üçün əsərlərin seçilməsi ilə əlaqədar konkret tələb irəli sürülmüşdür. Sənəddə deyilir: “Bədii əsərlər seçilərkən tarixi-mədəni ənənələrimiz, ədəbi təhsil sahəsində toplanmış zəngin təcrübə nəzərə alınmalıdır. Bədii nümunələrin milli və bəşəri dəyərlər, vətənpərvərlik, soykökünə bağlılıq, əməyə məhəbbət, təbiətə qayğı, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət hissi aşılması imkanları diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

Xalqımızın taleyində, vətənimizin son dövrlərdəki tarixində özünü göstərmiş mühüm hadisələri əks etdirən yüksək ideya-bədii dəyərə malik əsərlərin seçilməsi məqsədəuyğundur” (“Azərbaycan

Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün Ədəbiyyat Fənni Üzrə Təhsil Proqramı (Kurikulumu)”. Bakı, 2013, səh.45).

Təcrübə göstərdi ki, müxtəlif siniflər üçün bədii əsərlərin seçilməsi ilə bağlı ədəbiyyat fənni kurikulumunda konkret göstərişlərin olmaması ciddi qüsurların meydana çıxmasına səbəb olur. Bir az da dəqiq deyilsə, ədəbiyyatın bir fənn kimi tədris olunduğu hər bir sinif üçün əsərlərin adlarının göstərilməməsi dərsliklərə sərəfətə seçilmiş əsərlərin yol tapmasına səbəb olur. Bəzi təcrübəyə əsaslanan müəllimlərinin bu məsələyə qeyri-peşəkər yanaşması acınacaqlı vəziyyətin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Doğrudur, kurikulum sənədində bədii əsərlərin, müəllimlərin adlarının göstərilməsi məqbul sayılır. Lakin çıxış yolu da yox deyildir; fənni kurikulumunun tərkib hissəsi olan strategiyalar bölməsində tövsiyə xarakterli materialın əks etdirilməsi mümkün və faydalıdır. Bunu fərqli şəkildə - kurikulum sənədinə əlavə kimi çap etməklə də dərslik müəllimlərinə

yardım etmək mümkündür. Müəyyən edilmiş bədii əsərlər ciddi müzakirədən sonra tövsiyə edilə bilər. Bununla yanaşı, dərslik müəllimlərinin sərbəstliyi əllərindən alınmamalı, onlara da seçim imkanı verilməlidir.

Kurikulum islahatı yeni təlim texnologiyalarının tətbiqini zəruri edir. Bu sənədin tələbləri əsasında təşkil olunan təlim prosesində ənənəvi texnologiyalarla məhdudlaşmaq qeyri-mümkündür. Yeni texnologiyalardan istifadənin vacib olması sənədin yalnız strategiyalar bölməsində deyil, digər iki bölməsində – məzmun standartları və şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində də ifadəsinə tapmışdır. Fənni kurikulumunun strategiyalar bölməsində “Təlimin təşkilində istifadə olunan forma və üsullar” başlığı altında deyilir: “Ədəbiyyat təliminin səmərəliliyini təmin etmək üçün görülən işin əsas məqsədi mütərəqqi pedaqoji ənənələrimizin inkişaf etdirilməsi, eləcə də qabaqcıl dünya ölkələrinin təhsil sistemindəki nailiyyətlərdən bəhrələnməklə yeni, müasir tələblərə cavab verən fəal təlim üsullarının tətbiqinin təmin olunmasıdır” (“Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün Ədəbiyyat Fənni Üzrə Təhsil Proqramı (Kurikulumu)”. Bakı, 2013, səh.46).

Kurikulum sənədində fəal/interaktiv metodların mahiyyəti barədə yığcam məlumat verilmiş, tətbiqi yolları və əhəmiyyəti üzərində dayanılmışdır. Sənəddə, həmçinin bu metodların müəllim – şagird, şagird – şagird əməkdaşlığına geniş şərait yaratdığı, təlim prosesinə humanist, demokratik istiqamət verdiyi xüsusilə vurğulanmışdır. Sənəddə yazılır: “Təlim prosesinə getdikcə daha çox nüfuz edən interaktiv metodlar ma-

həviyyət etibarilə humanist, demokratik səciyyəlidir, bu metodlarla keçilən məşğələlərdə bilik və bacarıqların mənimsənilməsi prosesində müəllim və şagird tərəfdaş kimi çıxış edirlər” (səh. 49).

Sənəddə əqli hücum, söz assosiasiyaları, diskussiya, debat, layihə, rollu oyun, BİBÖ, Venn diaqramı, şəxələndirmə, auksion, fasilələrlə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu, ikihissəli gündəlik kimi metod və priyomlar ədəbiyyat dərslərində istifadə üçün daha məqsədəuyğun sayılır.

Müəllimlərə praktik kömək məqsədi ilə on iki təlim metodu haqqında geniş məlumat verilmiş, ədəbiyyat dərslərindən nümunələr göstərilmişdir. Təlim metodları haqqında verilmiş nəzəri məlumatın və nümunələrin hamısının eyni səviyyədə olduğunu demək mümkün deyildir. Məsələn, əqli hücumla bağlı nəzəri məlumat əhatəli olması ilə diqqəti cəlb etdiyi halda, praktik nümunə bu metodun tətbiqi barədə oxucuda aydın təsəvvür yaratmır. Yaxud diskussiyanın əhəmiyyəti barədə dolğun məlumat verilsə də, onun tətbiqi qaydaları xatırladılmamışdır. Söz assosiasiyalarının mahiyyəti, tətbiqi qaydaları geniş şərh edilsə də, tutarlı nümunənin verilməməsi təəssüf doğurur. Venn diaqramının (onun haqqında verilən məlumat qənaətbəxşdir) qeyd-şərtsiz təlim metodu adlandırılması ilə rəziləşməyə çatdırılır. Pedaqoji ədəbiyyatda onun müqayisənin nəticələrini əks etdirən qrafik göstərici olduğu əsaslandırılmışdır. BİBÖ ədəbiyyat dərslərində geniş tətbiq olunan metodlar sırasında verilməsi, tətbiqi qaydaları yetərincə şərh edilmişdir. Deyilənlərin nümunələrlə təsdiq edilməsi faydalı olardı. Debat haqqındakı məlumat maraqlı və ağılabatan olsa da, ədəbiyyat dərslərində hansı mövzuların, problem-

ların öyrənilməsində, aydınlaşdırılmasında tətbiqinin faydalı olması açıqlanmamışdır. Eləcə də layihə metodunun mahiyyəti, tətbiqi qaydaları barədə aydın təsvür yaradılma da, ədəbiyyat fənni üzrə səciyyəvi mövzu göstərilmişdir. Aukşion haqqında verilən məlumat da, nümunə də maraqlı olub oxucu tələbinə cavab verir. Fəal/interaktiv metodların sırasında mühüm yer tutan şəxsləndirmə (klaster) əhatəli şərh edilmiş, onun haqqında deyilənlər nümunə ilə nümayiş etdirilmişdir. Pedaqoji ədəbiyyatda hərfi tərcümənin nəticəsi olaraq “anlayışın çıxarılması” alandırılan, kurikulum sənədində isə, doğru olaraq, “anlayışın müəyyənləşdirilməsi” kimi qeyd edilən metodun daha geniş izah edilməsi, nümunə göstərilməsi faydalı olardı. Həmçinin onunla bağlı pedaqoji ədəbiyyatdakı fikirlərə münasibət bildirmək vacib idi. Bu metoddan danışılarkən, çox vaxt, anlayışların tapılması ilə işin bitmiş olduğu təsəvvürü yaradılır, əslində, bir, yaxud iki xüsusiyyətinə görə bu və ya digər anlayışın müəyyənləşdirilməsi işin davamlılığı üçün stimül rolunu oynaya bilər və oynamalıdır. Məsələn, xarakterindəki, yaxud davranış və əməllərindəki bir xüsusiyyətə görə obrazın adı müəyyənləşdirilibsə, bununla kifayətlənmək məqsədəuyğun deyildir. İşin davam etdirilməsi, həmin obrazın xarakterindəki, davranış və əməllərindəki digər cəhətlərin üzə çıxarılması, əsərdən bunları təsdiq edən nümunələrin göstərilməsi, bütün bunlara münasibət bildirilməsi, müzakirənin aparılması faydalıdır. Deməli, həmin metoddan bədi əsərin öyrənilməsinin müxtəlif mərhələlərində istifadə etmək mümkündür.

Kurikulum sənədində şərh olunan metodlardan biri də “rollu oyun”dur. Pedaqoji ədəbiyyatda bu metodu bağlı deyilənlərlə sənəddəki fikirlər arasında müəyyən fərqlər vardır. Pedaqoji ədəbiyyatda (məsələn: Z. Veysova. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007, səh.85-86) bu metod birbaşa ədəbiyyat fənni ilə əlaqələndirilmir və bədi əsərin səhnələşdirilməsi kimi başa düşülmür. Ədəbiyyat fənni kurikulumunda isə oxuyuru: “Ədəbiyyat dərslərində dramatik əsərlər, təmsillərin tədrisində rollu oyunlardan (rollar üzrə oxu, səhnələşdirmə) istifadə səmərəlidir” (“Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün Ədəbiyyat Fənni Üzrə Təhsil Proqramı (Kurikulumu)”. Bakı, 2013, səh.56). Burada “rollar üzrə oxu” ifadəsinin nə məqsədlə işləndiyi məlum deyil. Bədi əsərdə əksini tapmış problemlərdən biri üzrə ssenarinin yazılması və bunun əsasında rollu oyun metodunun tətbiqi mümkündür. Lakin rollar üzrə oxu ilə rollu oyun metodu arasında əlaqə görmək doğru deyildir.

Fəal/interaktiv təlimdə metod kimi dəyərləndirilən təqdimat haqqında sənəddə deyilənlərin məzmunca zənginləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Ədəbiyyat dərslərində təqdimatların özünəməxsusluğunu, fərqli məqsədlərlə tətbiq edildiyini və s. əhatəli şərh etmək faydalı olardı.

Fənnin özünəməxsusluğunu ehtiva edən təlim metodları (fasilələrlə oxu, proqnozlaşdırılmış oxu və s.) barədə fənni kurikulumunda məlumatın verilməsi, nümunələr göstərilməsi vacib idi.

Fəal/interaktiv dərslin mərhələləri barədə sənəddə əksini tapmış məlumat, əsasən, qənaətbəxş olsa da, pedaqoji

ədəbiyyatda yol verilən bəzi qüsurların təkrar edilməsi halları da müşahidə olunur. Məlumdur ki, fəal/interaktiv dərslin birinci mərhələsinin pedaqoji ədəbiyyatda “motivasiya, problemin qoyuluşu” adlandırılması məktəb təcrübəsində bir-mənalı qarşılanmamış, ciddi mübahisəyə səbəb olmuşdur. Məsələn qəlizləşdirən bir də o olmuşdur ki, kurikulum əsasında dərslə deyəcək müəllimlər üçün təşkil edilən treninqlərdə təlimçilərin əksəriyyəti onlara verilən tədris materiallarına yaradıcı yanaşmaları, fəal dərslin yuxarıda göstərilən mərhələ ilə başladığını sübut etməyə çalışmışlar. Həm də qəribədir ki, treninqlərin keçirildiyi ilk illərin tədris materiallarında ev tapşırığının təlimi əhəmiyyəti barədə, demək olar, danışılmamışdır. Sonrakı illərdə bu nöqsan aradan qaldırılma da, fəal/interaktiv dərslin ilk mərhələsi kimi yenə “motivasiya, problemin qoyuluşu” qeyd edilmişdir.

Dərslə təlimin əsas təşkil forması kimi mövcuddursa, sinfin təşkili, ev tapşırığının yoxlanılması (keçmiş dərslin sorğusu da bura daxil olmaqla) həyata keçirilməlidir. Bunun zəruriliyi nəzərə alınaraq hələ 2009-cu ildə çap olunmuş metodik vəsaitdə (S.Hüseynoğlu. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim. Bakı, 2009) fəal/interaktiv dərslin mərhələləri fərqli şəkildə (sinfin təşkili, keçmiş dərslin sorğusu da daxil olmaqla) ev tapşırığının yoxlanılması verilmiş və dərslə nümunələri ilə əsaslandırılmışdır. Kurikulum sənədindəki aşağıdakı izah, yuxarıda deyilənlərə aydınlıq gətirməsi baxımından maraqlıdır: “Fəal/interaktiv təlimə məxsus dərslərdə sinfin təşkili, ev tapşırığının yoxlanılması fərqli məzmununda və formada həyata keçirilir. Ev tapşırığının

yerinə yetirilməsi səviyyəsi təqdimatların, məruzələrin dinlənilməsi, müzakirə, müsaibə və s. tətbiqi ilə müəyyənləşdirilir. Bu istiqamətdə aparılan işin “motivasiya, problemin qoyuluşu” mərhələsi ilə qovuşmasına təbii baxmaq lazımdır. “Sinfin təşkili”, “ev tapşırığının yoxlanılması” ayrıca mərhələ kimi də göstərilə bilər” (“Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün Ədəbiyyat Fənni Üzrə Təhsil Proqramı (Kurikulumu)”. Bakı, 2013, səh.57).

Göründüyü kimi, sənəddə fəal/interaktiv dərslin mərhələlərinə fərqli yanaşma sərgilənib, sinfin təşkili, ev tapşırığının yoxlanılmasının ayrıca mərhələlər kimi göstərilməsi istisna edilməyib.

Sənəddə “motivasiya, problemin qoyuluşu” mərhələsindən danışılarkən motivasiyanın yaradılması yollarının şərh edilməsi, ədəbiyyat dərslərində nümunələr verilməsi müəllimlərə praktik kömək baxımından faydalı olardı.

Fəal/interaktiv dərslin “tədqiqatın aparılması” mərhələsi ədəbiyyat fənni ilə daha sıx bağlanmış, fənnini mahiyyətdən çıxış edilməli idi. Bu nöqsan “informasiya mübadiləsi”, “informasiyanın müzakirəsi və təşkili”, “nəticə, ümumiləşdirmə” mərhələlərinin izahında da özünü göstərir.

Dərslin “yaradıcı tətbiqetmə” mərhələsinin mahiyyəti tutarlı şəkildə açıqlanmışdır. Lakin yaradıcı tətbiqetmə məqsədi güdən işlərin ev tapşırığı şəklində icra edilməsinin mümkün və faydalı olması barədə xatırlatmanın olmaması təəssüf doğurur.

Pedaqoji ədəbiyyatda fəal/interaktiv dərslin “qiymətləndirmə və ya refleksiya” mərhələsinin şərhində qeyri-müəyyənlik

vardır. Bir sıra tədqiqatlarda həmin mərhələ "qiymətləndirmə və refleksiya" şəklində (kurikulum sənədində də belədir) yazılır. Belə anlaşılır ki, birinci halda ("və ya" yazılında) dərstdə onlardan biri (ya qiymətləndirmə, ya da refleksiya) tətbiq olunur. İkinci halda ("və" yazılında) isə həm qiymətləndirmə, həm də refleksiya istifadə edilir. Refleksiya anlayışının mahiyyəti pedaqoji ədəbiyyatda, adətən, belə açıqlanır ki, biliklərin dərstdə mənimsənilməsinin bütün mərhələləri yada salınmaqla onların təhlili və dərinədən başa düşülməsi prosesi yaşanır. Bu, göründüyü kimi, sadəcə xatırlama deyildir. Şagirdlər yeni biliyi necə əldə etdiklərini şərh etməklə keçilmiş yolu dərk edilmiş şəkildə aydınlaşdırırlar. Refleksiyanın reallaşdırılması üçün müxtəlif vasitələrdən (yazılı cavab tələb edən tapşırıq, müzakirə, test və s.) istifadə etmək mümkündür.

Kurikulum sənədində bu məsələlərin üzərində geniş dayanılmalı, pedaqoji ədəbiyyatdakı fərqli mövqelərə aydınlıq gətirilməli idi.

Fəal/interaktiv təlimdə istifadə olunan iş formalarına ədəbiyyat fənni kurikulumunda münasibət bildirilməsi təqdir olunmalıdır. Ənənəvi təlimi yanaşmadan fərqli olaraq, yeni yanaşmalarda iş formaları həm çox, həm də çəvikdir. Fəal/interaktiv təlimin tətbiqi fərdi iş, cütlük şəklində iş, kiçik qruplarda iş, bütün siniflə birgə iş formalarından istifadəyə imkan yaratmışdır. Bu iş formalarının hər birinin üstün və zəif cəhətləri də vardır. Həmçinin onların qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi prosesində yaranan çətinliklərin aradan qaldırılması da bir problem kimi qarşıda dayanır. Deyilənlərdən aydın olur ki, iş formalarının hər birinin mahiy-

yəti, tətbiqi yolları barədə aydın təsvir olunan müəllim təlimi fəaliyyətini daha səmərəli qurur və şagirdlərində zəruri bacarıqları yaratmaqda çətinlik çəkmir.

Sənəddə hər bir iş formasının mahiyyəti, təlimdə əhəmiyyəti barədə, fərqli səviyyədə və həcmdə olsa da, danışılmışdır. Məsələn, fərdi işlə bağlı deyilir: "Fərdi iş forması şagirdin fəaliyyətini izləmək, potensial imkanlarını müəyyənləşdirmək və inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Bu iş forması şagirdin sərbəst düşünməsi üçün real imkanlar yaradır" ("Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün Ədəbiyyat Fənni Üzrə Təhsil Proqramı (Kurikulumu)". Bakı, 2013, səh.48).

Cütlük şəklində iş formasının mahiyyəti açıqlanarkən diqqət aşağıdakı cəhətlərə yönəldilir: "Bu iş forması şagirdlərə daha yaxından əməkdaşlıq etməyə və ünsiyyət qurmağa, məsuliyyəti bölüşməyə optimal imkan yaradır... Həmin prosesdə cütlər öz mövqelərini müqayisə edir və əlaqələndirirlər. Müəllim cütlərlə iş formasından istifadə etməklə sinfin bütün şagirdlərinin dərslərini başlıca məqsədinin həyata keçirilməsində fəal iştirakını təmin etmiş olur" ("Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün Ədəbiyyat Fənni Üzrə Təhsil Proqramı (Kurikulumu)". Bakı, 2013, səh.47).

Kurikulum sənədində, haqlı olaraq, qeyd olunur ki, fəal/interaktiv təlimdə kiçik qruplarda iş formasına daha çox diqqət yetirilir. Bu iş formasının əhəmiyyəti, təşkili, qrupun tərkibi və s. barədə deyilənlər müəllimə praktik fəaliyyətini səmərəli qurmaqda, şübhəsiz, kömək edəcəkdir. Lakin qrup işinin təşkilində,

gedişində müəllim və şagird işinin aldığı məzmun barəsində daha ətraflı məlumatın verilməsi faydalı olardı.

Digər iş formalarından fərqli olaraq bütün siniflə birgə iş barədə sənəddə az danışılmış, şagirdlərdə kollektivlik keyfiyyətinin inkişafında rolu xüsusi vurğulanmışdır.

İş formalarının məğzi, mahiyyəti açıqlanarkən hər birinin tətbiqindəki özünəməxsusluğu nümayiş etdirən nümunələr verilmiş faydalı olardı.

XÜLASƏ

Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi məsələsinə ədəbiyyat fənni kurikulumunda münasibət

Ədəbiyyat fənni kurikulumu təlimin həm məzmununa, həm də metodlarına yenilik gətirdi. Təsədüfi deyildir ki, sənəddə yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi zəruri tələb kimi irəli sürülmüş, fəal/interaktiv metodların mahiyyəti, əhəmiyyəti açıqlanmışdır. Kurikulum sənədində, həmçinin fəal/interaktiv təlimə məxsus iş formaları ayrı-ayrılıqda şərh edilmiş, onlardan istifadə məsələsinə toxunulmuşdur.

SUMMARY

Attitude to literature to the implementation of new education technologies

We brought innovation both to content and methodology of literature subject.

It's not a coincidence that, the implementation of new educational technologies was proposed as the essential requirements in the document; also the importance and content of active/interactive methodology was described. Also the working formats, related to interactive education were described in curriculum document and some notes were made about their implementation issues.

РЕЗЮМЕ

Отношение к вопросу по применению новых технологий обучения на курикулах по предмету литература

Курикулум по предмету литература принес новшества не только в содержание, но и в методы обучения. Не случайно, что в документах применение новых технологий обучения выдвинуто как необходимое требование, раскрыта сущность и необходимость активных и интерактивных методов. В документах по курикулуму были прокомментированы в отдельности формы работы, относящиеся к активному и интерактивному обучению, а также затронуты вопросы их использования.

MORFEMLƏRİN TƏDRİSİ HAQQINDA

Sədaqət HƏSƏNOVA,
filologiya elmləri doktoru, professor,
Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar müəllimi

Açar sözlər: kök morfem, şəkilçi morfem, morfemika, tədris, morfologiya.

Ключевые слова: корень морфема, суффикс морфема, морфемика, обучение, морфология.

Key words: root morpheme, suffix morpheme, morphemics, teaching, morphology.

Azərbaycan dilçiliyi elm kimi formalaşdığı zamandan çağdaş dövrümüzə qədər maraqlı bir inkişaf yolu keçmiş və bu prosesdə onun müxtəlif sahələrinə aid xeyli problemli məsələlər meydana çıxmışdır. Zaman-zaman həmin məsələlərlə bağlı çox sayda elmi-nəzəri fikirlər irəli sürülsə də, bu elmin yeni prizmadan araşdırılmağa layiq olan, diqqəti çəkən bəzi sahələri mövcuddur. Dilin inkişafı nəticəsində dilçilik elminin sahələri bir-birindən seçilərək onların xüsusi keyfiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi bu haqda yeni nəzəri məlumat və fikirlərin ortaya çıxmasını əsaslandırır. Bu baxımdan, Azərbaycan dilinin morfemikası diqqəti çəkir. Artıq bu elm sahəsi dilçilik elminin müstəqil bölməsi kimi özünü göstərir və onun ayrıca elm sahəsi kimi öyrənilməsi səbəbləri vardır. Təəssüf ki, morfemik anlayışlar hələ də qrammatikanın morfologiyaya bölməsinə aid edilir və həm orta məktəb, həm də ali məktəb qrammatikalarında morfologiyaya ilə morfemikanın fərqi bilinmir, daha doğrusu, bildirilmir. Halbuki morfologiyanın əsas obyektini ümumi qrammatik mənasına görə qruplaşan sözlər – nitq hissələri, morfemikanın əsas obyektini isə sözün daxilindəki morfemlərdən, kök və şəkilçidən, yəni sözün quruluşudur. Deməli,

morfemika dilçiliyin morfemləri öyrənmə bölməsidir.

“Morfem” mənşə baxımından “forma” anlamında işlənən yunan sözüdür. Sözün quruluşu morfem və ya morfemlərdən ibarət olur. Dildəki morfemlər iki qrupa ayrılır:

Kök morfem, yəni sözün kökü

Şəkilçi morfem, yəni sözün şəkilçisi

Sözlər ilkin formada kök şəklində olur və onların quruluş baxımından dəyişməsinə şəkilçi və leksik vahidlər əsas rol oynayır. Kök morfem sözün müstəqil hissəsidir, həm leksik, həm də qrammatik mənaya malikdir, o, ayrılıqda işlənir, bir və ya bir neçə şəkilçi morfem qəbul edə bilər, morfologiyada nitq hissəsi, sintaksisdə cümlə üzvü olur. Şəkilçi morfemləri qəbul edərkən kök morfemlər, əsasən, dəyişir. Bu, iltisəqiliyin mühüm göstəricilərindən biridir. Dilimizdə bəzi sözlər (yumşaq (yumşalmaq), kiçik (kiçilmək), dağılmaq, dağıtmaq və s.) anlam baxımından dəyişildikdə iltisəqilik prinsipi pozulur ki, bu, istisna hal hesab edilir.

Şəkilçi morfemlər leksik mənadan məhrumdur, yalnız qrammatik mənaya malikdir. Bu morfemlər qrammatik roluna görə bir-birindən seçilir. Bu baxımdan, onlar iki qrupa ayrılır:

Sözün həm mənasını, həm də formasını dəyişdirən şəkilçi morfemlər.

Sözün yalnız formasını dəyişdirən şəkilçi morfemlər.

Birinci qrupa aid olan şəkilçi morfemlər dilçilik ədəbiyyatlarında əvvəllər sözdəyişdirici şəkilçilər, son zaman isə leksik şəkilçilər adlandırılmışdır. Sözügedən şəkilçilərin adında sözdəyişdiricilik xüsusiyyətinin olması bir qədər məchulluq ifadə edir. Yəni bu şəkilçilərin konkret olaraq sözdə nəyi (formanı, yoxsa məzmunu) dəyişdirməsi həmin adda özünü göstərə bilmir. Əslində, leksik şəkilçilərin iki funksiyası vardır:

sözün məzmununu dəyişmək, yəni yeni mənalı söz yaratmaq;

sözün formasını dəyişmək.

Doğrudan da, leksik şəkilçilər həm sadə və düzəltmə sözlərə qoşularaq yeni sözlərin yaranmasına iştirak edir, həm də sözlərin əvvəlki formasını dəyişdirir. Məsələn, yaz(maq) sözünə bir-birinin ardınca -ı4 , -ıq4, -lıq4 leksik şəkilçilərinə qoşularaq üç ədəd yeni mənalı söz almaq mümkündür və bu zaman cəmi üç hərfdən ibarət olan bir həcalı sözün ilkin forması da dəyişir, şəkilçilər əlavə edildikcə dörd, altı, doqquz hərfdən ibarət iki, üç, dörd həcalı sözlər çevrilir. Deməli, leksik şəkilçiləri sözün məzmun və formasını dəyişdirən şəkilçilər kimi öyrətmək lazımdır.

Qrammatik şəkilçilərin isə, bu baxımdan, bir funksiyası vardır: sözün formasını dəyişdirmək. Əlaqəyaradıcı xüsusiyyətlə malik olan bu dəyərli şəkilçilər sözün anlamına təsir edə bilmir, yalnız sözün formasını dəyişə bilər. Şəkilçi morfemlər arasında fərqləndirici xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, leksik şəkilçi morfemlər, əsasən, sözün sonunda işlənərsə də, onların içərisində sözün əvvəlində gələn şəkilçi morfemlər də

vardır. Belə ki, dilimizdəki leksik şəkilçi morfemlər mənşəsinə görə milli və alıma olmaqla iki yerə ayrılır. Alıma şəkilçilər arasında antihumanist, bivəfa, bisavad, nadinc və s. sözlərdə olduğu kimi sözün önündə işlənənlər də vardır. Lakin qrammatik şəkilçi morfemlər yalnız sözdən sonra gəlir, onların hamısı milli mənşəlidir. Tədris zamanı bu mühüm keyfiyyətin diqqətə çatdırılması gərəkdir.

Morfemlərlə bağlı yazılan son dövr dərslərində (xüsusilə də ali məktəb dərslərində) çox vaxt bir sıra nöqsanlara yol verilir ki, onlar mövzuya aid məsələlərin düzgün qavranılmasına mane olur. Məsələn, -araq, -arak tərz bildirən feli bağlama şəkilçisinin feildən tərz-hərəkət zərfi düzəldən şəkilçi kimi qələmə verilməsi belə faktlardır. Əvvəla, bu şəkilçi sözdüzəldici şəkilçi deyil, qrammatik şəkilçidir və onun qoşulduğu sözlər sintaksisdə tərz zərfini tutur, morfologiyada isə onun adı feli bağlamadır və sözügedən şəkilçi, əsasən, tərz bildirirsə də, bəzən zaman və səbəb anlamı da bildirir. Və ya bəzən -dıq4 şəkilçisi feildən isim əmələ gətirən şəkilçi kimi qeyd olunur. Halbuki həmin şəkilçi keçmiş zaman mənalı feli sifət şəkilçisidir, çox zaman mənsubiyyət şəkilçiləri ilə birləşdirilir. Məsələn, tapdığım dəsmal, gördüyün adam, oxuduğu kitab, bildiyim məsələ və s. Bu morfem tarixi qrammatikamızda mənsubiyyət şəkilçisi olmadan da feli sifət formalaşdıran şəkilçi kimi işlənmişdir. Çağdaş dilimizdə də örnəkləri yaşamaqdadır. Məsələn: Adama durduğu yerdə söz deməzlər.

Morfemlərin tədrisi ilə bağlı maraqlı məsələlərdən biri sifət düzəldən -i şəkilçisidir. Məlumdur ki, dilimizdə iki cür sifət düzəldən -i şəkilçisi vardır. Bunlardan biri millidir və dörd cür yazılır. Digəri

alınmadır və bir cür yazılaraq yalnız alınma sözlərə qoşulur. Həmin şəkilçinin bir cür yazılması, demək olar ki, bütün dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunsada, o, iki formada göstərilir: -i, -vi kimi. Əgər doğrudan da, şəkilçi bir cür yazılırsa, nəyə görə iki formada verilir? Əslində, şəkilçinin tərkibindəki v bitişdirici samitdir. Dilimizdə bu məqsədlə işlənən samitlər içərisində verilməsə də, o, doğrudan da, belə bir mövqeyə malikdir və bitişdirici samitlər arasında olmalıdır. Ona görə ki, v samiti saitla bitən alınma sözlərlə sifət düzəldən -i şəkilçisi arasında bitişdirici vəzifəsinə yerinə yetirir: ailə -v-i, kütlə -v-i. Samitlə bitən isimlərlə -i şəkilçisi arasında belə bir əməliyyata ehtiyac yoxdur: elm-i, tarix-i və s. Beləliklə, bu şəkilçidən danışarkən onun əhəng qanununa tabe olmadığından bir cür yazılması və saitlə bitən isimlərlə həmin şəkilçinin arasına bitişdirici v samitinin daxil olması haqqında məlumat vermək lazımdır. Əslində, dilimizdə bitişdirici samitlərdən başqa, bitişdirici saitlər də vardır. Təəssüf ki, bu barədə dilçilik ədəbiyyatlarında məlumat yoxdur, lakin bu məsələ ilə bağlı faktlar mövcuddur. (Diqqətə layiq cəhətdir ki, türk dilində də "birleştirici sesli" (bitişdirici sait) termini vardır). Məsələn, bir cür yazılan məkan mənalı -stan şəkilçisi samitlə bitən sözlərə -i bitişdirici saiti ilə qoşulur: türk - Türk-ü-stan, dağ - Dağ-ı-stan və s. Doğrudan təhlil zamanı bitişdiricilərlə şəkilçilər bir-birindən ayrılmasada, onların dilimizdəki mövqeyi haqqında düzgün məlumat vermək lazımdır. Bunun üçün isə dərslərlərimizə aydınlıq gətirilməsi lazımdır.

Haqqında dəqiq anlayış verilməyən morfemlərdən biri də -i4 şəkilçisidir. Təəssüf ki, bəzi dərslərlərdə bu morfe

ulu, -ülü formasında verilir: sarmaq - sarılı, biçmək - biçili, qoşmaq - qoşulu, örtmək - örtülü və s. Lakin bu sözlərdəki şəkilçi -ulu, -ülü deyil, -i4 şəkilçisidir və o, sarmaq, biçmək, qoşmaq, örtmək feillərinə yox, sarılmaq, biçilmək, qoşulmaq və örtülmək feillərinə qoşulmuşdur.

Bundan başqa, dilimizdəki -t feil düzəldən şəkilçinin -it4 formasında verilməsi yanlışlıqlardan ibarətdir. Bu şəkilçi dilimizdə iki məqamda işlənir:

1. Həm isimlərdən, həm də feillərdən feil düzəltməyə xidmət edir: qorxu - qorxutmaq, bərkli(mək) - bərkitt(mək). Bu şəkilçi həm isimlərdən, həm də məlum növ feillərdən məlum növ feillər əmələ gətirir;
2. Məlum növ feillərdən icbar növ feillər əmələ gətirir: gətir(mək) - gətirt(mək).

Hansı məqamda işlənməsindən asılı olmayaraq, bu şəkilçi -t morfevidir. Bəzən şəkilçilərin adlarının bitişdirici samitlərlə verilməsi halları da var ki, bu da yanlışdır. Məsələn, -ic14 şəkilçisinin -yic14 kimi verilməsi belə məsələlərdəndir. Şəkilçinin əvvəlinə bitişdirici artırmaları onun adını dəyişmək düzgün deyil. Qurucu və yuyucu sözləri eyni şəkilçi ilə işlənmişdir, ikinci söz saitlə bitdiyindən köklə şəkilçi arasında bitişdi-ricidən istifadə edilmişdir.

Orta məktəb dərslərində də yönük hal şəkilçilərinin yanlış olaraq -a, -ə, -ya, -yə, yiyəlik hal şəkilçilərinin -in, -in, -un, -ün, -nin, -nin, nun, -nün, III şəxs mənsubiyyət şəkilçilərinin -s14 kimi və s. verilməsi belə yanlışlıqlardandır. Yönük halın morfoloji əlaməti -a, -ə, yiyəlik halın morfoloji əlaməti -in, -in, -un, -ün, III şəxs mənsubiyyətini formalaşdıran isə -i4 morfevidir.

-Ca, -cə morfemi də maraqlı və mübahisəli şəkilçilərdəndir və onunla bağlı qeyri-dəqiq fikirlər mövcuddur. Elmdə isə

dəqiqlik əsas prinsiplərdən biridir. Bu morfe feillərdən isim düzəldəndə (düşünmək - düşüncə, əylənmək - əyləncə) dünya dillərindən adlarına qoşularaq zərf düzəldəndə şəkilçi kimi işlənir. Məsələn, rusca öyrənmək, fransızca danışmaq və s. Dilimizdə -ca2 morfeimi çox işlənsə də, onu hər zaman şəkilçi kimi dəyərləndirmək olmaz. Belə ki, o daha çox sifətin çoxaltma dərəcəsinə iştirak edən ədat kimi özünü göstərir və fikrin mənbəyini bildiren bir sıra modal sözlərin tərkibində işlənir (məsələn, məncə, sənca, fikrimizcə və s.). Təəssüf ki, dilçilik ədəbiyyatlarında yanlış olaraq zərfin özüncə qoşulan, lakin zərf yaradıcılığında iştirak etməyən -ca2 ədatı şəkilçi kimi verilir. Əslində, belə məqamlarda o, ədatdır. Belə ki, zərflərin tərkibində -ca2 işlənməsə də, onun qoşulduğu söz elə zərfdir, yəni sözü həmin morfeim zərflə çevirir. Məsələn:

Fidan asta danışır - Fidan astaca danışır.

Elçin yavaş yeriyir - Elçin yavaşca yeriyir.

Yeri gəlməyən, diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, arşadirmalar və dil faktları -ca2 ədatı çoxaltma dərəcəsinin əlaməti olaraq təkcə sifətlə işlənmədiyini, onun həm də saya (birəcə nəfər tələbə, beşcə dənə alma və s.), tərz və zaman zərfinə (sakitcə dayanmaq, indicə gəlmək və s.) qoşulduğunu və bu zaman dərəcə əlaməti olduğunu göstərir. Sifətin dərəcə əlamətinin başqa nitq hissələrinə keçməsi artıq onun əlamət deyil, kateqoriya kimi adlandırılmağa layiq olmasını əsaslandırır.

Morfemlərin tədrisində bir sıra çəşənliqlərin yaranması dərslə materialları ilə bağlıdır və təəssüf ki, müəllimlər nöqsanları üzə çıxarmaq istəmir, bəzi yanlış məlumatları olduğu kimi öyrədirlər. Bu prosədə onlar "kitabda belə yazılıb"

fikrini əsas tuturlar. Halbuki dərslərlə işləyən, ilk növbədə, müəllimlər olurlar. Onlar çəşənliyə səbəb olan mövzulara vaxtında münasibət bildirsələr, dərslərlərdəki nöqsanlar zamanında aradan qaldırırlar və bu, öyrənmə keyfiyyətinə müsbət monada xeyli dərəcədə təsir edər.

Beləliklə, dərslə materiallarına real dil faktlarından yanaşılıb onlara yaradıcı münasibət bəslənilsə, elmi məlumatların düzgün çatdırılmasında çətinlik yaranmaz.

ƏDƏBİYYAT

Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası, I, II c.Bakı, Nurlan, 2007.

Müasir Azərbaycan dili. Üçüncü hissə. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.

XÜLASƏ

Morfemlərin tədrisi

Məqalədə Azərbaycan dili morfeimikasının bəzi məsələlərindən danışılır. Bu baxımdan, bir sıra şəkilçi morfeimlərinin tədrisi ilə bağlı məsələlər aydınlaşdırılır. İrəli sürülən elmi-nəzəri fikirlər dil faktları ilə əsaslandırılır.

РЕЗЮМЕ

Об обучение морфемам

Статья посвящена морфемным проблемам азербайджанского языка. С этой точки зрения проясняются проблемы связанные использованием ряда морфем-суффиксов в обучении. Двинутое научно-теоретические мысли основываются языковыми фактами.

SUMMARY

About bout morphemes teaching

The article deals with some issues of the Azerbaijani language morphemics. From this point of view issues connected with a number of suffix morphemes teaching are cleared. The given scientific-theoretical conceptions are grounded on language facts.

YAZI MƏDƏNİYYƏTİ

Buludxan XƏLİLÖV,
filologiya elmləri doktoru, professor

Azərbaycan dilində gedən xoşagəlməz meyillər dilin təbii inkişaf qanunauyğunluqlarına, həm də özünə-məxsus xüsusiyyətlərinə mənfi təsir göstərir. Dilimizin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin pozulmasında, təbii inkişafının öz məcrasından çıxmasında diqqətli cəlb edən məqamlardan biri də yazı mədəniyyətidir. Daha doğrusu, yazı mədəniyyətinin pozulmasıdır.

Yazı mədəniyyəti olmasa, insanların əlaqəsinin sərhədi çox məhdudlaşar. Yazı bu məhdudluğun aradan qaldırılmasına imkan açır. Hətta nəsilər arasındakı əlaqə yazı mədəniyyəti olmadan mümkün deyildir. Belə ki, hər birimiz bizdən əvvəlki nəsilərin yaratdıqlarını yazı vasitəsilə öyrənirik. Yazı olmasa, minillər boyu yaranmış tarixi, ədəbiyyati və mədəniyyəti öyrənmək olmaz. Bizim hər birimiz öyrəndiklərimizə görə yazı mədəniyyətinə borclu yuq. Bu da bir həqiqətdir ki, əlifbamızda aparılmış dəyişikliklər yazı mədəniyyətimizin dəyişməsinə də mənfi təsirini göstərmişdir. Ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, tariximizin qoruyucusu olan mənbələrin müxtəlif əlifbalarda olması bir çox çətinlikləri üzə çıxarmışdır. Bəlli olan əlifbalarla yazılmış mənbələrimizin hamı tərəfindən oxuna bilməməsi maariflənmə işlərinə maneçilik göstərmişdir.

Yazı mədəniyyətinin yaratdığı bu çətinlikləri və onun acı nəticələrini müasir nəsil də görmüşdür. Bunların hamısı işin bir tərəfidir. Başqa bir tərəfi

və ən əsası isə odur ki, yazı mədəniyyəti olmadan gələcək nəsillərə heç nəyi ötürmək mümkün deyildir. Bizim hər birimiz keçmiş haqqında nəyi biliriksə, yazıya borclu yuq. Vaxtilə yazı mədəniyyəti hər bir kəsin, xüsusilə, ziyalılarının səviyyəsinin göstəricisi olub. Ziyalı hesab olunan hər bir kəsin bir göstəricisi də onun yazı mədəniyyəti ilə ölçülüb. Yazı mədəniyyətini isə insanlar birdən-birə əxz etməyib, uzun müddət bu istiqamətdə təcrübə keçiblər. İmla, ifadə, inşa, əməli yazılar yazıblar. Bunların himi orta məktəbdən qoyulubdur. Vaxtilə şagirdlər məhz orta məktəbdə yazı vərdişlərinə yiyələniblər. Ona görə də indi onlarda yazı mədəniyyəti yüksək səviyyədədir. Onlar yazı mədəniyyətinin bütün qayda-qanunlarına əməl edirlər. Ancaq bu da bir həqiqətdir ki, indi yazı mədəniyyətinin keyfiyyəti aşağı düşübür. Belə bir mədəniyyət gənc nəsil üçün ac qala əhəmiyyətini itiribdir.

Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən biri kimi kompüterin, internetin, saytların həyatımıza, məişətimizə daxil olması yazı mədəniyyətinin inkişafına ciddi maneçilik göstərir. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin aleyhinə deyiləcək fikirlər və bunun əleyhinə olmaq barədə söhbət açmaq kifayət qədər əhəmiyyətsiz bir münasibətdir. Ancaq elmi-texniki tərəqqinin belə nailiyyəti yazıya, bütövlükdə yazı mədəniyyətinə əngəl törədir. Skayp vasitəsilə danışıqlar yazı-pozu işlərinin imkanlarını daha da

məhdudlaşdırır. Dünyanın bir yerindən başqa bir yerinə skayp vasitəsilə danışmaq, ünsiyyətdə olmaq yazının əhəmiyyətini kəskin dərəcədə azaldır. Bir tərəfdən bu, elmi-texniki tərəqqidir. Digər tərəfdən elmi-texniki tərəqqinin yazı mədəniyyətinə vurduğu ziyandır. Hər şeyi kompüter və onun imkanları daxilində həll etmək mümkün olduğundan yazıya olan diqqət azalıb. Onun nəticəsində ki, ibtidai siniflərdə də, yuxarı siniflərdə də uşaqların xətti bir-birinə çox bənzəyir. Bunun bir səbəbi onunla bağlıdır ki, ibtidai sinif müəllimləri və yuxarı siniflərin dil-ədəbiyyat müəllimləri şagirdlərin xəttinə diqqət göstərməyi unudurlar. Həm də yazı dərsləri yaxşı təşkil olunmur. Bunu təşkil etmək işi müəllimlərin iradəsindən, sayından asılı olmayaraq zamanın, dövrün tələbləri səviyyəsində həyata keçirilir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, həmişə dil və ədəbiyyat müəllimlərinin orta məktəb şagirdlərində yazı vərdişlərinin formalaşması istiqamətində görəcəkləri işlər barədə fikirlər söylənilmişdir. Deməli, yazı vərdişlərinin formalaşması ilə bağlı görüləcək işlərin aktuallığı öz əhəmiyyətini itirir.

Dili yaxşı öyrətməyin bir yolu da şagirdlərə yazı vərdişlərinin aşılamaqdan başlayır. Hələ 1944-cü ildə Mirzə İbrahimov "Dil və ədəbiyyat dərslərinin nümunəvi təşkil edək" məqaləsində qeyd edirdi ki, "Məktəblərin çoxunda səliqəli, yaraşlıq xəttə fikir verilmir, müəllimlərin əksəriyyətinin hüsn-xətt qaydalarından xəbəri yoxdur; hərflərin ünsürləri və tənasübü haqqında məlumatsızdırlar, yazı lövhələri də didaktikamın tələblərinə cavab verə bilmir" və s. (Dil və ədəbiyyat dərslərinin nümunəvi təşkil edək. – Mirzə

İbrahimov. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, s.43). Əgər şagirdlər öz fikirlərini dürüst, dolğun şəkildə yazma bilmirlərsə, deməli, yazı vərdişlərinin qüsurlu olması bir fakt kimi təsdiq olunur. Ümumiyyətlə, xəttin səliqəli olması bir tərbiyə nümunəsidir. Bu barədə Mirzə İbrahimovun fikri maraqlıdır. O yazır: "Xəttin gözəlliyi, yazının səliqəli və yaraşlıq olması balaca məsələ deyil. Bu, birinci sinifdən başlayaraq uşağı nizam-intizamə öyrədən tərbiyə vasitələrindən biridir. Təəssüf ki, məktəblərimizin və müəllimlərimizin çoxu bunu başa düşmür". (bax: Dil və ədəbiyyat dərslərinin nümunəvi təşkil edək. Mirzə İbrahimov. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, s.43). Qeyd etmək lazımdır ki, orta məktəbdə yazı vərdişləri qüsurlu olan şagirdlər gələcəkdə tələbə olduqda da həmin qüsurları islah etmirlər və bu, mümkün olmur. Yazı vərdişlərinin nöqsanlı olmasından bəhs edərək onu da qeyd edək ki, yazı mədəniyyəti qüsursuz olan şagird və tələbələr çox azdır. Fikirlərini sərbəst şəkildə ədəbi dilimizin qayda-qanunlarına uyğun şəkildə yazan şagird və tələbələr getdikcə azalır. İndi hər bir informasiyanı əl telefonundan, kompüterdən və onun imkanlarından istifadə etməklə alan şagirdlər, tələbələr ərizə, protokol, inşa, imla, ifadə yazıları yazarkən nöqsanlara yol verirlər. İndi faktlara, hadisələrə yaradıcı yanaşanlar, mühakimə yürüdənlər azalıb. Yazı özü bir üslub olduğu üçün artıq yazı üslubları yox dərəcəsinədir. İstənilən bir mövzuda yazılan yazıda üslub görünürsə, deməli, yazı mədəniyyəti qüsurlu, nöqsanlıdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, yazı mədəniyyətinin qüsurları, nöqsanları

həmişə olub, ancaq indi bu hal daha qabarıq nəzərə qarşıdır. Hər zaman yazı mədəniyyətinəki nöqsanlardan bəhs olunubdur. Məsələn, Mirzə İbrahimov bu barədə yazırdı: "Şagirdlərin yazı nitqləri çox nöqsanlıdır. Onlar ərizə, vəsiqə, elan, məktub yazma bilmirlər. Fikirlərini yazılı şəkildə çatın ifadə edir, plan və konspekt tutmaqda çətinlik çəkirlər. Bunun da səbəbi məktəblərimizdə yazı dərslərinin pis təşkil edilmişidir". (Dil və ədəbiyyat dərslərinin nümunəvi təşkil edək. Mirzə İbrahimov. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, s. 44).

Yazı mədəniyyətindən söz düşmüşkən bir məsələni də qeyd etmək istəyirik. Bəziləri belə hesab edir ki, yazı mədəniyyətinə malik olmaq, guya ədəbiyyatçıların işidir. Bu, doğru olmayan bir fikirdir. İxtisasından asılı olmayaraq orta və ali məktəb müəllimlərinin hər biri ana dilində mükəmməl yazmağı, öz fikrini mükəmməl şəkildə ifadə etməyi bacarmalıdır. Əks halda, müəllimi necə ziyalı, yaxud da mədəni adam adlandırmaq olar? Mükəmməl yazı mədəniyyətinə yiyələnmək üçün çoxlu bədii əsərlər oxumaq bədii əsərləki sözləri, yəni lüğət tərkibini yaxşı mənimsəmək lazımdır. Burada sözlərə, onların ifadə etdiyi mənalara fikir vermək olduqca əhəmiyyətlidir. Bunun sayəsində şagird və tələbə lüğət ehtiyatını zənginləşdirə bilər, zəngin lüğət ehtiyatı sayəsində öz fikirlərini də mükəmməl yazı ilə ifadə edə bilər. Bu istiqamətdə də xeyli işlər görmək məqsəduyğundur. Məsələn, sinifdənərix oxunun təşkilinə, ifadəli, mənalı və təsirli bədii qıraətə fikir verilməlidir. Mütaliə vərdişini ehtiyaca çevirməyi əhəmiyyətli bir iş kimi diqqət

mərkəzində saxlamaq vacibdir. Bunları bir sistemə çevirməklə yazı mədəniyyətini inkişaf etdirmək olar. Təkcə yazının bir növü ilə yazı mədəniyyətini inkişaf etdirmək olmaz. Yəni həm yazının bütün növlərindən gen-bol istifadə etməklə, həm də yuxarıda qeyd olunanları (bədi qıraət, mütaliə və s.) bir sistemə çevirməklə yazı mədəniyyətini inkişaf etdirmək mümkündür. İndi orta və ali məktəblərimizdə sinifdənərix oxu, mütaliə vərdişi, ifadəli və mənalı qıraət və s. ənənəsi azalıb və bəlkə də yox dərəcəsinədir. Halbuki bunların hamısı kompleks şəkildə yazı mədəniyyətini inkişaf etdirə bilər. Bunlardan yalnız birini seçməklə yazı mədəniyyətinin inkişafına nail olmaq mümkün deyildir. Məktəb təcrübəsinə istinad etməklə bu deyilənlərin həqiqət olduğunu təsdiq etməli oluruq. Bu mənada Mirzə İbrahimov yazırdı: "Məktəblərimizdə çox zaman yazının ancaq imla növləri hakimdir. Bu yazı üslubundan sui-istifadə edilməsi şagirdlərin yaradıcılıq işini korlayır. Yaradıcılıq yazıları, plan üzrə işlər, sərbəst mövzular tərpaq onu istədiyi şəkildə ifadə etmək kimi üsullar işlənmir. Kitabı və ya başqa ədəbi-tənqidi bir əsəri oxuyub, onu öz mühakimə süzəgicindən keçirərək, möhkəm sübut və dəlillərlə müəyyən bir fikir yürüdən şagirdlər hələ azdır" (Dil və ədəbiyyat dərslərinin nümunəvi təşkil edək. – Mirzə İbrahimov. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1991, s. 44).

Keçmişdə yazı mədəniyyətini inkişaf etdirən yaxşı bir ənənə də olmuşdur. Belə ki, radiodan imla yazılar oxunurdu. Onu qəbul edənlər istər-istəməz yazı mədəniyyətlərini inkişaf et-

dirir, yazı vərdişlərinə, onun qaydalarını əməl edirdilər. Bu da, hər halda, yazı vərdişlərini inkişaf etdirir, insanda yazı qabiliyyətini təkmilləşdirirdi.

Yazı mədəniyyətini azaldan, ona mənfi təsir göstərən, onun mənim-sənilməsini, qəvrənilməsinə çətinləşdirən bir məqam da əlifba ilə bağlıdır. Belə ki, əlifbanın dəyişdirilməsi istər-istəməz yazı mədəniyyətinə pis təsir göstərir. İnsanların beynləri, düşüncələri, göz yaddaşları hər hansı bir əlifbanı öyrənməyə hazır olur. Sonra insanların öyrəndikləri bu əlifbanın dəyişdirilməsi beynin, göz yaddaşının yeni əlifbanı mənimsəməsinə pis təsir göstərir. Uzun müddət beynin və gözün uyğunlaşdığı əlifba başqa bir əlifba ilə əvəz olunduqda beynin, gözün bu prosesə hazır ola bilmir. Ona görə də əlifbadakı hərflərin yazılışında qüsurlar, nöqsanlar meydana çıxır. Beynin və gözün yeni əlifbaya uyğunlaşması prosesi uzun çəkir. Və bu zaman meydana çıxan qüsurlar, nöqsanlar da öz işini görür. Bizim xalqımız da tarixi taleni yaşayıbdır. Ərəb əlifbasından latın qrafikalı əlifbaya, bu əlifbadan kiritil qrafikalı əlifbaya, kiritil qrafikalı əlifbadan isə yenidən latın qrafikalı əlifbaya keçid yazı mədəniyyətimizdə yaranan qüsür və nöqsanların yaranma səbəblərindən biri və birincisidir. Yazı mədəniyyəti ən böyük mədəniyyətidir. Bu mədəniyyətə qadir olanları əsl ziyalı hesab etmək olar. Kimin yazı mədəniyyəti varsa, onu mədəni adam hesab etmək olar. Mədəni adamın bir göstəricisi də onun yazısıdır, yəni yazı mədəniyyətidir. Yazı mədəniyyəti insanda birdən-birə yaranmır. Bu, ibtidai siniflərdən başlayır, orta məktəbdə formalaşır, ali məktəbdə kamilləşir, insana bütün həyat və fəaliyyəti dövründə

birgə olur, deyərdim ki, simaya, göstəriyyə çevrilir. Üzünü görmədiyimiz hər hansı bir insanın yazısını oxumaqla onun barəsində – mədəni intellektual səviyyəsi barədə məlumat əldə edirik. Hələ onunun əlyazması səliqəli olduqda, xətti qaydasında olduqda, yazısında yazıya məxsus incəlik və gözəllik yerli-yerində əks olunduqda belələrinə rəğbətli olmaya bilmirsən. Bu səliqə-səhman, yazıdakı mədəniyyət, geniş mənada yazı mədəniyyəti uzun təcrübə əsasında qazanılır. Qazanılmış bu təcrübəni dəyişmək, yeni əlifba ilə yazmaq tələb edir ki, yenidən təcrübə toplayasan. Bu da asan başa gəlmir. Və əksər vaxt özünü doğrultmur. Bu mənada Azərbaycanda əlifba dəyişikliyinə özü də yazı mədəniyyətimizdə nöqsanların, qüsurların yaranmasına təsir göstərmişdir. Düzdür, dünyada elə xalqlar var ki, onların əlifbalı çətindir. Məsələn, cınlər, yaponlar və b. Ancaq onlar bu əlifbanı öyrənirlər, vərdiş çevirirlər, sonra bu vərdişdən də ömrü boyu istifadə edirlər. Əlifba nə qədər asan olsa belə, vərdiş çevirmiş bir əlifba başqa biri ilə əvəz olunduqda köhnə vərdiş dəyişir, yenisinin yaranması isə vaxt tələb edir. Həmin vaxt isə nöqsanlar və qüsurlarla müşayiət olunur. Təsədüfi deyil ki, bu məsələlər vaxtilə ziyalıların diqqətindən yayınmayıbdır. Məsələn, Səməd Vurğun əlifbamızdakı bəzi spesifik səslərdən və hərflərdən bəhs edərkən milli xüsusiyyətlərinə nəzərə alınmasını vacib sayırdı. Əlbəttə, bu özünəməxsusluq əlifba sistemində bir qayda yaratmaqda yanaşı, düşüncəmizə və yaddaşımıza da əbədi həkk olunur. Səməd Vurğun əlifbamızda h, c, ö, ə və s. kimi hərflərin özünə yer almasını vacib sayırdı və bu hərflərə mü-

vafiq Azərbaycan dilindəki səsələrin mövcudluğunu dilimizin özünəməxsusluğu kimi qiymətləndirirdi. (Səməd Vurğun. Zəngin və mədəni əlifba yaradaq. – Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, V cild. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.98). Çıxışlarının birində qeyd edirdi ki, ə, ö, h, g, ğ və s. səsələr rus dilində yoxdur və bu da dilimizin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biridir. O, belə hesab edirdi ki, məhz bu özünəməxsusluğu qoruyub saxlamalıyıq. (Səməd Vurğun. 1-ci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin II sessiyasında çıxışı. – Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, V cild. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.101). Doğrudan da, bu özünəməxsusluq dilimizin səs sistemində, eləcə də əlifbamızda qorunub saxlanılmalıdır. Ancaq həmin səsələrin əlifbadakı qrafik işarələrinin dəyişməsi yazı mədəniyyətinin pozulmasına şərait yaradır. Bəzi hərfələrin səlhiqəli yazılması tez bir zamanda, bəlkə də asanlıqla vərdişə çevrilə bilər. Məsələn, ü, ö, ç, ş, ğ, i və s. hərfələrin yazılışında qüsurlar və nöqsanlar olur. Səbəbi onunla bağlıdır ki, bunların qarşılığı kimi u, o, c, s, g, t hərfələri də var. Bu oppozisiyada (u-ü, o-ö, c-ç, s-ş, g-ğ, t-i) hərfələr bir-birindən müəyyən işarələrlə fərqləndirilir. Həmin işarələr məqamında və yerində hərfələrin üstündə qoymaq diqqət tələb edir. Diqqətsizlik bu hərfələri bir-biri ilə qarışdır salır. Düzüdü, savadlı oxucu bilir ki, qrafik işarə qoyulmasa belə, bu hərf hansı hərfdir. Ancaq yazı öz səlhiqəsini itirir, yazı mədəniyyətinin səviyyəsi aşağı düşür. Elmi şəkildə desək, yazıda orfoqrafiya səhvləri yaranır. Bu hal yazı sistemimizdə səlhiqəsizlik yaradır. Gündəlik yazı sistemimizdə (əlyazmada) bunu görməmək mümkün deyildir.

Elə sözlər var ki, onlarda eyni hərfin qrafik işarəsi tez-tez təkrarlanır. Məsələn, düşündürücü, üzümçülük, bitkiçilik və s. Eyni hərfin (ü-nün, i-nin) qrafik işarələrini bir sözdə tez-tez yazmaq yazının sürətini azaldır və səlhiqəsinə təsir edir. Ona görə də hər bir xalq istəyir ki, onun zəngin və mədəni əlifbası olsun. Zəngin və mədəni əlifba dilin bütün incalıklarini, gözəlliklərini, özünəməxsusluğunu, milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirənlə yanaşı, yazı mədəniyyətini də inkişaf etdirir. Bir daha qeyd edək ki, əlifbamızın bir ərsdə dörd dəfə dəyişdirilməsi yazı vərdişinin formalaşmasına maneçilik göstərmiş və yazı mədəniyyətimizin inkişafına xələl gətirmişdir. Hətta bunun acı nəticələrini vaxtilə hiss edənlər olmuşdur. Məsələn, Səməd Vurğun yazırdı: "Biz yeni əlifbaya (kiril əlifbasına. – B.X.) ona görə keçmirik ki, latın əlifbası pis olub. Məhz ona görə ki, rus əlifbası daha səmərəli, daha yaxşıdır". (Səməd Vurğun. Zəngin və mədəni əlifba yaradaq. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, V cild. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.96). Əlbəttə, Səməd Vurğun "rus əlifbası daha səmərəli, daha yaxşıdır" deyəndə o dövrün siyasi baxışından, ideoloji tələblərindən yaxa qurtara bilməmişdir. Bunu da çox təbii başa düşmək lazımdır. Əsl həqiqət isə belədir ki, Səməd Vurğun latın qrafikalı əlifbaya yüksək qiymət vermiş və bəlkə də bu əlifbanın yaratdığı yazı ənənəsini, yazı mədəniyyətini dəyişdirməmək, kiril qrafikalı əlifbaya keçməmək üçün həssaslıqla belə qeyd etmişdir: "Azərbaycan xalqı iftixar edir ki, Şərç xalqları arasında birinci olaraq ərəb əlifbasını basdırmış və latın əlifbasını qəbul etmişdir. Bu, bizim tariximizdə qızıl

hərflərlə yazılmışdır". (Səməd Vurğun. Zəngin və mədəni əlifba yaradaq. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, V cild. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.96). Bizcə, Səməd Vurğun əlifba dəyişikliyinə yazı mədəniyyətinə vurduğu zərəri çox gözəl bilirdi. Ona görə də onun əlifba ilə bağlı 1939-cu ildə söylədiyi fikirlər siyasi baxımdan da səmimi və başa düşüləndir. Bu mənada Səməd Vurğunun belə bir fikrini xatırlamaq yerinə düşər: "Yoldaş latın əlifbası, biz səninlə dostuq, sən təza ay kimi bizim evə gəlmisən, lakin indi öz gur şüaları ilə evimizə günəş gəlmişdir. Ona görə də sən bizdən incimə". (Səməd Vurğun. Zəngin və mədəni əlifba yaradaq. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, V cild. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.96). Əslində Səməd Vurğun "... sən bizdən incimə" deməklə latın qrafikalı əlifbanın yaratdığı yazı ənənəsindən uzaqlaşmaq istəmədiyini bildirirdi. Ona görə də mövqeyini ölçülü-biçili şəkildə bəyan edirdi. Ancaq dövrün ictimai-siyasi və ideoloji rejimi açıq fikir söyləməyə imkan vermirdi. Bununla belə, Səməd Vurğun da, o dövrün digər ziyalıları da əlifbanın dəyişdirilməsinin acı nəticələrini görə bildirdilər. Ancaq bunun qarşısını almaq yolunda əllərindən heç nə gəlmirdi.

Bizcə, yazı mədəniyyətinin formalaşması üçün bir sıra vacib layihələr

həyata keçirilməlidir. Birincisi, orta məktəblərdən başlayaraq mütləq edən (bədi ədəbiyyatı mütləq edən) bir icma, bir cəmiyyət üzvlərini yaratmaq lazımdır. Orta məktəblərdən başlayaraq şagirdlərin bədi ədəbiyyata marağını artırmaq üçün oxunan bədi əsərlərin müzakirəsini keçirməyə, bu müzakirədə fərqlənləri dəyərləndirməyə ehtiyac vardır. Bədi əsər oxumayan digər şagirdlər də bu nümunəyə istinad edərək bədi əsərləri oxumalı olacaq və nəticədə oxu vərdişlərinin yaranması, oxuya marağın artması öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Yaxşı olar ki, məktəblərdə oxunmalı olan bədi əsərlərin müəllifləri məktəblərə dəvət olunsun, müzakirələrdə iştirak etsin, şagirdlərin rəylərini, fikirlərini və mülahizələrini dinləsinlər. Klassik ədəbiyyatın oxunub müzakirə olunmasında həmin sahə ilə bağlı tənqidçilərin, ədəbiyyatşünasların münasibətinə və mövqeyinə də biganə qalmaq olmaz. Xarici ölkələrin ədəbiyyatının mütləqəsi də bu gün olduqca aktualdır. Bunsuz geniş dünyagörüş əldə etmək mümkün deyildir. Bunların hamısını bir ənənəyə çevirmək lazımdır. Məktəblərimizdə bu ənənənin yaranması yollarını tapmaq olduqca vacibdir. Oxu mədəniyyəti, mütləq mədəniyyəti olmadan düşüncə mədəniyyətini formalaşdırmaq mümkün deyildir.

XƏTAINİN YARADICILIĞI ÖYRƏDİLƏRKƏN...

Yaqub BABAYEV,
filologiya elmləri doktoru

Xətai öz qələmi ilə epik poeziyamızı da zənginləşdirmişdir. Onun iki poeması vardır: "Nəsihətnamə"; "Dəhnamə". Hər iki poema ana dilində məsnəvi formasında.

"Nəsihətnamə" həcmə yığcam lirik poemadır. Burada süjet xətti yoxdur. Dini-fəlsəfi mövzudur, daha dəqiqi dini-təşəvvüfi mahiyyət kəsb edir. Əsəri əslində sufi-qızılbaş ideyalarının müxtəsər poetik risaləsi hesab etmək mümkündür. Çünki buradakı qayə və mətləblər, irəli sürülən fikirlər sufi-qızılbaş məfkurəsinin mövcud baxışlar sisteminin yığcam məcmusudur. Əsas tezis və müddəalardır. Həmin tezis və müddəalar təlimi və tələqini səpkidə bəyan edilmişdir. Bu, sənətkarın sufi-qızılbaş müridlərinə, qazilərinə və ümumiyyətlə, beyətcilərinə tövsiyələri, məsləhətləri və nəsihətləridir. Əsər sanki onlara (həm də oxuculara) müraçət tərzində yazılmışdır. Ümumi struktur və ahəngdə xitabət ruhu aydın sezilir.

Əsərin əsas məzmun və ideyasını konkret şəkildə bu cür xülasə etmək olar:

Ey həqiqət yolçusu ("talibi-rah"),
haqqın fəzilətinə sığın, dost eşqini özünə
yoldaş elə. Kərəm sahibinin, qədim zətin
(Allahın) nurlu camalına rəğbət bəslə.
Eşq yolunu tut. İkiliyi unut (Hər şeyin
Vahidə bağlandığını anla). Əhli-niyaz ol.
Cismini mərifət (ilahi hikmət) suyu ilə
təmizlə. Batinindəki təkəbbürü, qüruru
yox elə. Ta ki Fəzli-həqdən sənə na

yetişə. Qəlbinə rəhmət feyzi düşə.
Dilində Allah ("yahu"), könlündə Allahın
hikməti ola. Taqlidi tərk edib əhli-tövhid
olasan:

Dilində fəthü dövlət ola yahu,
Könlündə hikməti-yahu yamənu.
Dilərsən kim olarsan əhli-tövhid,
Ki, səndə qəlməyi şəmmə təqlid.
(11, 225-226)

Zati-mütləqin misalı (bənzeri) və
şəriki yoxdur. Hamıdan gizlidir. Ancaq
möcüzəti hər şeydə zahirdir. Cahanın
abadlığı və viranlığı Onun əlindədir. Gah
camala, gah da cəlalə məzhədir.

Yol və hal əhli üçün Haqqın başqa nə
varsə, qeyli-qaldır. Əgər yaradılışın
nizamını və sirrini anlayırsansa:
Məqami-heyrət içrə eylə seyrən,
Divanə, əsrükü sormastı heyran.
(11, 227)

Bil ki, sən qəfəsdəsen (cism və
maddi aləm qəfəsində). O (tanrı) bir
dərya, cahən isə qətrədir. Ancaq bu qətrə
dəryadan ayrı deyil. Dünya aynasında
nəyə baxsan Onu görürsən. Günəş zərrə,
zərrə də Günəşdir. Eyni zamanda:

Yaxın bax kim, sənəndən
yaxındır,
İrax baxma, sənəndən sağındır.
(11, 227)

Özünü bilənə (dərək edənə) bu bir
dərəsidir. Haqqə sükr edib başqa fikri unut.
Cahana niyə gəldiyini, nə götürdüyünü və
axirətə nə apardığını düşün. Vəhdət
aləmində nə idin və kəsətə necə düşdün?

Əlində ixtiyar var ikən (imkanın var ikən)
Haqqın dostları ilə yar ol. Bu dünya
mülkünə aldanma. "Xəyali-eşq özünə
həmdəm eylə". Çünki:

Olur bu eşq ilə can Haqqə vasil
Ki, eşq olmayan candan nə hasil.
(11, 229)

Camali-Mustafaya salavat ver ki,
cahan onun eşqinə yaradılı. Ona ixlas ilə
ümmət ol. Ona (peyğəmbərə) münkir
olanların gözləri kordur. Haqqın dostunu
dost bil. Nəbinin əracını və bu zaman baş
verənləri unutma. Məhəmməd peyğəm-
barın tərifini verdikdən, ona sdaqətlə
xidmət göstərməyi tövsiyə etdikdən sonra
Şair İmam Əlinin ("sah" adı ilə) mədhinə
keçir. Arxasınca sonrakı imamlar xatır-
lanır və onlara bəyət təbliğ olunur. 12-ci
imamın zühuruna inam ifadə edilir:

Zühur olmaz cahən qarışmayınca,
Bu aləm cümlə küfrə düşməyincə.
Yenə oynaya şahin zülfuqarı,
Müti ola onun əmrinə vari. (11, 230)
Sonra mürrid şairin yeni öyidləri
gəlir: günahlar işlədib dünyanın zülm
yükünü götürmə. Cahən möhnətini vəh-
dətə dəyişdirib özünü sidq ilə şahə (Əli
İbn Əbutalibə) tapşır (Onun yolu ilə get).
Şair Əliyə bağlılığı geniş tərifləyir və
küfrdən qurtuluş yolu hesab edir.

Səfəvi şeyxi mürid bərədə
düşüncələrini də bədii ətnə artırır:
Mürid oldur, ola əhli-iradət,
Har işdə var, ala pirdən icazət.
Haram edə yuxusun dost adına,
Yana pərvanə tək eşqin oduna. (11,
232)

Cəlalət və nədanlığı pisləyən şair
iman əhlinə bu deyilənlərə əməl etməyi
də rəva bilir:

Budur sözümlə sənə, məndən əmanət,
Könlül yıxma, vəli eylə imarət,

Dəxi yoldaş ilə qonşumu gözələ,
Ki, xəlqin eybini sən açə gizlə
Yoldaş oldur, rəhm edə yoldaşına,
Yoldaşın uğratmaya yol daşına. (11,

233)
Sənətkar əsərin sonuna doğru uzun-
uzadı yalvarır, and-qəsmilə Allahdan
günahlarının bağışlanmasını iltimas edir.
Cahanda bir nişanə qoymaq məqsədilə
"Nəsihətnamə" yazdığını söyləyir. Əzəli
olanın didarını tamənna etmək arzusu ilə
əsəri yekunlaşdırır.

Xətəinin ən iri həcmli əsəri
"Dəhnamə" poemasıdır. Əsər əruz
vəzninin həzəc bəhrindədir. Başqə ədə-
biyyatının həmişəyaxar mövzularından
birində - məhəbbət mövzusunda, məsnəvi
formasında. Epik-lirik poemadır. Süjet
xətti olmasına baxmayaraq bədii mətnə l
mürəbbə və xeyli qəzəl də əlavə
olunmuşdur. Qəzəllər isə lazımi məqam-
larda qəhrəmanların daxili hissələrini,
emosional duyğularını və istəklərini
ifadəyə xidmət edir. Məsnəviyə lirik çalar
aşılayan və qəzəllər əsərin süjet və
kompozisiyasını daha da əlvanlaşdırır,
gözəlləşdirir, onun ideya-bədii sambalını
artırır.

"Dəhnamə"nin qələmə alındığı tarixi
müəllif əsərdə maddeyi-tarixlə
vermişdir:

Hicrində cü "zad"ü "nun" keçdi,
"Sin"dən dəxi bir füzun keçdi. (11,
238)

Buradakı "zad" (800), "nun" (50) və
"sin" (60) hərfələrinin əbcəd hesabı ilə
ifadə etdiyi rəqəmləri toplayıb üstünə l
əlavə etdikdə 911 alınır. Bu əsərin hicri
ilə yazıldığı tarixdir ki, miladi ilə 1506-
cı ilə bərabərdir. Göründüyü kimi, poema
şairin gənclik illərində, onun yaradıcılı-
ğının çiçəkləndiyi dövürün əhsuludur.

Buna baxmayaraq məsnəvi püxtə, bişmiş bir qələmin bədii neməti təsirini bağışlayır. Deməli, Şah İsmayıl artıq erkən gəncliyində yetkin bir bədii istedad sahibi idi.

“Dəhnamə”də həqiqi eşqlə məcazi eşq qovuşuq şəkildədir. Burada xalq nağıl və daстанların təsiri də aydın şəkildə duyulur. Xüsusilə əsərdəki “buta verilmə” əhvalatı xalq ədəbiyyatından gəlmə motivdir. Bundan əlavə əsərdə mifik-əfsanəvi motiv də vardır. Bu, əsasən Məşuqə obrazının mənşə və mənsubiyyətə pəri olması ilə əlaqədardır. Ancaq bir həqiqət vardır ki, müəllif hadisələri və ideyanı daha çox real məcraya yönəldir. Belə ki, məhəbbətin təsvir və təqdimindəki həqiqi (ilahi) eşq anlayışı arxa plana keçir. Mətnaltı qatda gizlənilir. Birbaşa nəzərə çarpmır. Yəne əsərdəki mifik motiv – Məşuqənin pəri qızı olması da süjet boyunca hiss olunmur. Hadisələrin gedişatına və mətnə “hopmur”. Ünvan səviyyəsində qalır, fəvqəladə çalar kəsb etmir. Doğrudan da biz Məşuqəni bütün süjet boyu adi, lakin son dərəcə gözəl bir insan kimi görüb dərk edirik. O, bütün füsunkarlığı, əməli, fəaliyyəti, ədalətini, işvə-nazı, tənə və təndidləri ilə mifik pəri yox, adi bəşər övladı səciyyəsi daşıyır.

Beləliklə, “Dəhnamə” daha çox həyatı, dünyəvi məhəbbəti tərənnüm edən bir əsər təsiri bağışlayır.

Poema mükəmməl süjet quruluşuna və kompozisiya elementlərinə malikdir. O, tovhid, nət, meracnamə, imam Əli və sonrakı imamların tərifilə başlayır. Sonra geniş həcmli “Bahariyyə” verilir. Müəllif həmin bahariyyəni bilərəkdən, belə demək mümkünsə, süjetin “fundamentinə” artırır. Əvvələn, hadisələr baharda baş verir. İkincisi, əsərdə əhvalatın

sonrakı gedişatı sona qədər bütünlüklə bu bahariyyənin motivi üzərində köklənib. Yəni necə ki, baharın gözəlliyi geniş şəkildə təsvir və rəsm edilir, bu isə şən, nikbin bir ovqatdan xəbər verir, eləcə də poemanın ümumi ahəngi, süjetin axarı, xüsusilə də final həmin təmələyə, optimist ruha müvafiqdir. Deməli, bahariyyə süjet, məzmun və ideya üçün motivləşdirici amil rolunu oynayır.

Hadisələr I şəxsin – Aşiqin dili ilə danışılır. Eşq qissəsinin qüssəsindən xəbərsiz Aşiq məhəbbət əhlinə gültür, tənə edir, onları əbləh adlandırır. Ancaq bir dəfə bir çəməndə sən ağacının kölgəsində yatır və yuxuda tanımadığı bir gözələ vurulur. Onun bu eşqə düşmə epizodu ilə hadisələr düylünlənir (zavyazka). Çərə üçün Allaha yalvarır və beləliklə, süjetin inkişaf xətti başlayır. Hatif həmin gözəlin pərilər bağında yaşadığını və həmin məkanın yerini nişan verir. Aşiq bağa gedib Məşuqə görür. Onun füsunkarlığı və ətrafındakıların ona xidmət, rəğbət və qulluğu Aşiqi heyretləndirir. Ancaq bağban onu görüb qazəblənir, hətta döyür. Buraya necə düşdüyünü soruşur. Aşiq dardını ona danışır. Bağbanın ona yazdığı gəlir. Bağbanın məsləhəti ilə Səbani Məşuqəyə elçi göndərir. Bundan qazəblənən Məşuqə Səbani həbs edir. Aşiq indi də məktəb dostundan məsləhət alır. Əvvəl Huşə, sonra Ahi, nəhayət Göz yaşını Dildarın yanına göndərir. Ancaq hər dəfə sərt, tənqidi cavab alır. Nəhayət, Göz yaşını göndərilən şəkkizinci məktubda Məşuqə ümidverici sözlər söyləyir. Doqquzuncu məktubda isə o, Aşiqin sədaqətinə, fədakarlığına inanıb görüş üçün vədə verir. Bu epizod əsərin zirvə nöqtəsini təşkil edir (kulminasiya). Bundan sonrakı açılış (razvyazka) və final

hissədə Aşiqlə Məşuqun görüşü, isti davranışı, söhbəti və xoş ovqatla, vüsəl sevinci ilə ayrılığı təsvir olunur. Beləliklə, süjet başa çatır. “Kitabın bitməsi və yazılmasının səbəbi” barədə kiçik parça ilə əsər yekunlaşır. Müəllif poemanın yazılma səbəbini aşağıdakı üç məsələ ilə əsaslandırır:

Üç nəstədürür səbəb bu namə
Kim, boldu zəruri qılamğ ani.

Əvvəl səbəb oldu nəzmi-tövhid
Kim, bəndəliğin odur nişani.
İkinci bu kim, olanda gəmgin
Bu könlünün ola mehrbani.

Üçüncü bu kim, qalursa xoşdur

Bu dünyədə hər kimin nişani. (11, 329)

Məsnəvidəki hadisələr vahid xətt üzrə cərəyan edir. Süjet bir xətlidir. Epizodlarla bağlı təsvir olunan lühələrlə əlbən, tutumlu, bər-bəzəkli olsa da, süjet yığcamdır. Obrazların sayı da çox deyil. Personajlar iki qrupa ayrılır. İnsan sürətləri: Aşiq, Məşuq, bağban, Aşiqinrafəqi (məktəb dostu); Alleqorik obrazlar: Səba, Huş, Ah, Göz yaş. Personajlardan hər birinin məxsusi funksiyası vardır. Əsas sürətlər Aşiq və Məşuqdur. Öz vəzifəsini sədaqətlə yerinə yetirən bağban əvvəl tanımadığı Aşiqi icazəsiz bağa girdiyi üçün kətəkləsə də, həqiqəti öyrəndikdən sonra tamamilə xeyirxahlıq issiyasına başlayır və bunu sənə və iztirablarını başa düşür, ona hər vəchlə köməklik göstərməyə çalışır.

Aşiqin dostu məsləhətçi, sirdaş vəzifəsini icra edir. Öz rəfiqəsinə təsəlli və məsləhətlər verir, ona məqsədi uğruna mübarizə aparmağı, Yara yenidən elçi və xəbərələr göndərməyi tövsiyə edir. Elçi-qasid rolunda çıxış edən Səba, Huş,

Ah və əsərdə göz bəbəyinin övladı kimi təqdim olunan Göz yaş da dərd əhli Aşiqin yardımçısı, vasitəçi kimi işqılı, pozitiv fəaliyyət və məqsədləri ilə yadda qalır. Bunlar klassik ədəbiyyatımızda ustalıqla yaradılmış alleqorik obrazlar kimi diqqəti cəlb edirlər.

Təbii ki, əsərdə Aşiq və Məşuqun mövqeyi daha genişdir. Hadisələrin mərkəzində onlar dayanırlar. Hadisələr Aşiqin dilindən danışıldığından o, öz əhvali-ruhiyyəsinə, düşüncəvi vəziyyəti, keçirdiyi hissləri, mənəvi sarsıntı və əzəbləri öz dili ilə danışır. Onun danışığı, təhkiyə tərz quru və soyuq deyil. Əksinə obrazlı dillə, məcazlarla bəzədilmişdir. Şiəli və canlıdır. Elə buna görə də təsirli, sirayətəddici, cəlbəddici ovqata malikdir. Məsələn, Aşiq onu şad ikon qəmgin edən, ehtiyatsız ikon acizə çəvirən, qəmə mələla salan qəlbinə nifrət etdiyini söyləyərkən bu cür şiəli, obrazlı, poetik dildən yararlanır:

Göglərdə sodayi-əbr ünüm tək,

Aləm gözümə qara günüm tək.

Bağlarda nəsim ənbərdəşən,

Sünbül tək mən könlül pərişən.

...Yar zülfü tək günüm qarardı.

Yar ağzı kimi yerim darardı.

Qanlar yuduram yüzündən ayru,

Bimar tənəm gözündən ayru. (11,

250)

Cəmi 8 misrada təşbeh (1, 2, 4, 5, 6-cı misralarda), təzad (2-ci beytdə), mübəliğə (1, 7 misralarda), epifora (1, 4-cü beytlərdə), anafora (3-cü beytdə), touzi (assonans, alliterasiya – müxtəlif misra və beytlərdə) və s. kimi poetik fiqurlardan, frazemlərdən (aləm gözümə qara, yerim darardı, qanlar yuduram) habelə zəngin və mükəmməl qafiyələrdən istifadə, poetizmlərin seçimindəki dəqiqlik

lik, sərrastlıq bədii mənə xüsusi canlılıq, tərəvət, oynaqlıq və musiqi ahəngi aşılayır. Bu isə qəhrəmanın demək istədiyi mətləbin dərkini asanlaşdırır, onun mənəvi-psixoloji vəziyyətinin mənzərəsini tam təfərrüatı ilə oxucuya çatdırır. Aşiq sabitqədəm, eşqində fədakar, yolunda dönməz, möhnət yükünü çəkməkdə çəfəkeşdir.

Müəllif Aşiqin zahiri görünüşünü yox, mənəvi aləmini, ruhi-psixoloji xarakterini təsvirə daha çox meyl edir. Məşuqun təqdimatında isə əksinə onun xarici gözəlliyinin təsvirinə üstünlük verilir. Doğrudur, bu nigar oxucunun təsəvvür və təəssüratında mənəviyyətə də zəngin, ləyaqətlidir. Ancaq şairin "türki-tənnaz" kimi vəsf etdiyi bu gözəlin zahiri portretini yaratmaq təşəbbüsünün daha çox diqqət mərkəzində olduğu dərhəl sezilir. Aşağıdakı parçada sənətkar püxtə bir qələmlə həm Məşuqun portretini yaradır, onun cismani gözəlliyini rəsm edir, hə də ətrafındakıların ona bəslədiyi ehtiramı, xidməti, münasibəti nəzərə çatdırır. Eyni zamanda "t

ürki-vəfəgüzar" gözəlin başqalarından üstünlüyünün inandırıcı poetik lövhəsini yaradır. Buradakı poetik əsaslandırma, məcazların bolluğu və

tutarı, söz seçimindəki dəqiqlik, müqayisələrdəki əyanilik o qədər məqsədəuyğundur ki, portret – mənzərə, həqiqətən, füsunkar bir bədii lövhəni xatırladır:

Gün kimi cəməltab salmış,
Zülfü yüzünə niqab salmış.
Yüz hurü pəri, hezar qılman
Qulluqda durur müti-fərman.
Sərv anın için əyağə durmuş,
Xublar qamu solü sağə durmuş.
Gül yüzü qızarmış infialdan,
Nərgislər önündə cam dutmuş.
Bülbüllər oxur, nizam dutmuş,
Əflak yüzündə kaxü eyvan,
Bir xətti-sərədə bürci-Keyvan.
Gül yastanuban nigar oturmuş.
Əz bərgi – səmən sərirü xətti,
Gül kimi güşadə ruyi-bəxti.
Məhlər qamusu əyağə durmuş,
Kim solavü kimi sağə durmuş.
Çakərlər içində şah nisbət,
Kövkəblər içində mah nisbət.
Şəhlər qamusu yanında nökar,
Yusif yüzünə gələmi-kəmtər. (11,

254)

ƏDƏBİYYATDAN BİRLƏŞMİŞ SİNİFDƏNXARİC İŞLƏR

Əsmər BƏDƏLOVA,
Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun dosenti

Pedaqoji ədəbiyyatda sinifdənxaric iş növlərindən danışarkən birləşmiş işlər ifadəsi də işlədilir. Amma ifadənin izahı qanunedicidir. Çünki birləşmiş iş deyəndə məktəbdə bir neçə sinfin birləşərək hansısa tədbiri həyata keçirməsi nəzərdə tutulur. Lakin təcrübə sübut edir ki, birləşmiş işlər çoxşaxəlidir və qabaqcıl pedaqoji kollektivlər ona həmişə müraciət etmiş, şagirdlərini həm təlim, həm də tərbiyə baxımından faydalandırılmışlar. Təcrübəyə istinad edərək deyə bilərik ki, birləşmiş işlər fərdi, qrup halında, yaxud kütləvi şəkildə keçirilən işlərin mövzudan və problemdən asılı olaraq birləşmiş formasıdır. Onların aşağıdakı növlərini misal götürə bilərik:

1. Məktəbdə paralel siniflərin birləşərək gördüyü işlər.
2. Məktəbdə müxtəlif siniflərin birləşərək gördüyü işlər.
3. Ayrı-ayrı məktəblərin birləşərək gördüyü işlər.
4. Məktəbin məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələri ilə birləşərək gördüyü işlər.
5. Məktəbin istehsal müəssisələri ilə birləşərək gördüyü işlər.

Ədəbiyyatdan müxtəlif siniflərin birləşərək gördüyü işlər isə həm mövzu, həm iş növləri, həm də şagirdləri əhatə etməsinə görə daha geniş imkanları ilə fərqlənir. Məktəbdə fəaliyyət göstərən yaradıcılıq və fənn dərnəkləri, klublar, fənn axşamları, görüşlər, oxucu konfransları, sərgilər, müsabiqələr, yubileylər, ədəbi bayramlar, tarixi günlərin qeydi bilik yarışmaları, viktorinalar, olimpiadalar, ekskursiyalar, bir mövzu əsasında kompozisiyalar və s. buna misaldır. Belə işlər

bütün məktəbin sinifdənxaric fəaliyyətinin simasıdır. Tərbiyə yönündən şagirdləri kollektivçiliyə, ümumi mənafe namına birgə fəaliyyətə, sağlam mənəviyyətə, dünyagörüşünün genişlənməsinə bilik və bacarıqlarının inkişafına istiqamətləndirir. Belə tədbirlər şagirdlərin xoşuna gəlir, onlarda yarış və öz gücünə inam, həmyaşıdları arasında fərqlənmək duyğusu yaradır. Təəssüflə qeyd edək ki, indi belə iş növlərindən az istifadə olunur. Halbuki, Azərbaycan məktəbi tarixində birləşmiş işlərlə bağlı zəngin təcrübə mövcuddur və bu gün o, yenilənməyə ehtiyac doğurur.

Təcrübə göstərir ki, V-IX siniflərdə dar mövzulu, X-XI siniflərdə isə həm dar, həm də geniş mövzulu müsabiqələr faydalı olur.

Bir qayda olaraq müsabiqənin nə vaxt, hansı mövzuda və hansı siniflər arasında keçiriləcəyi qabaqcadan xəbər verilir, lakin siniflər elan olunmur. Şagirdlər ümumi mövzu ətrafında ciddi hazırlaşır. Yekun məqsədə çatmaq üçün əvvəlcə sinifdaxili tur keçirilir. Bu turda hər cərgə bir komanda hesab olunur. Siniflərarası turda isə hər bir sinif bir komandadır. Qalib komanda qarşıdakı böyük turda öz sinfinin şərəfini qoruyur. Müsabiqə şifahi keçirilərsə, hər tur üçün 10-12, 15-20 sual müəyyənləşdirilməlidir. Lakin dövrlər dəyişdikcə suallar da dəyişilməli, sadə suallara yer verilməməlidir.

Yazılı müsabiqənin isə hər turuna bir mövzu kifayətdir. Nümunə üçün deyək ki, hər il may ayının axırında qeyd etdiyimiz ənənəvi Sabir poeziya günləri ilə bağlı müsabiqə keçirmək mümkündür. Müsabiqəyə hazırlıq niyyəti ilə əvvəlcə şairin əsərlərini oxumaq tapşırılır. Sonra bədi

qiraət və dram dərnəyinin üzvlərinə "Millət necə tarac olur, olsun", "Bakı fəhlələrinə", "Etdi bu fəlak hər necə bir tovr yamanlıq", "Qoyma külahın kəc, a bəy, aldatma cahani", "Çığırma yat ay ac toyuq", "Səbr eylə", "Kim na deyər bizdə olan qeyrətə", "Son deyənlər olmayıb hala" kimi satiralar üzərində müstəqil yaradıcılıq işi aparmaq (ifadəli oxumaq, səhnələşdirmək, mahnı kimi ifa etmək) tövsiyə olunur. Bütün hazırlıq işi iki həftəyə yaxın davam edir. Sonra sinifdaxili tur başlanır. Hər dövrdən sonra növbəti tura hazırlaşmaq üçün yenə də on gün vaxt ayrılır. Sadədən mürəkkəbə prinsipi əsas götürülərək növbəti turlara doğru sualların sayı və tələb etdiyi məzmun genişləndirilir. Beləliklə, təxminən, bir aydan artıq davam edən müsabiqə müddətində şagirdlər şairin həyatını, satiralarını, onun haqqında müxtəlif xatirələri oxuyub öyrənirlər. Şairin satira və bəhrə – təvillərini ifadəli oxumaq bacarığına yiyələnirlər. Müəllifin öz sözləri ilə obrazların daxili aləmini açmağı öyrənirlər və bunu kiçik səhnəciklərdə nümayiş etdirirlər. Satirik vəziyyəti və obrazları bu günün müqayisələndirməyə, onların bənzərini həyatda tapmağa çalışırlar.

Bütün dövrlərdən sonra M.Ə.Sabirin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı müqəbabin son turu başlanır.

Müsabiqənin gedişində viktorinadan da istifadə olunur. Sualları aparıcılar elan edirlər; eyni suala hər iki komanda cavab verir. Cavablar münsiflər heyəti tərəfindən beş ballıq şkalə ilə qiymətləndirilir. Sualları aparıcılar növbə ilə elan edirlər. Verilmiş suala hər iki komandanın cavabı, şagirdlərin adı və soyadı göstərilməklə, dinlənilməkdən sonra növbəti sual verilir. Viktorina, təxminən, aşağıdakı məzmununda cavablar tələb edir:

1. Satira nədir? İnqilabi satira dedikdə nə başa düşülür? 2. Azərbaycan ədəbiyyatında satirik şeirin banisi kimdir? 3. Ədəbiyyatımız tarixində inqilabi satiranın yaradıcısı kimdir? 4. Sabir satiralarının ifadəli oxusu (Məs. "Əkinçi", "Satıram"). 5.

Səhnələşdirilmiş dialoqlar ("Əhval-pürsanlıq", "Görmə! Baş üstə yumaram gözümüm"). 6. Səhnələşdirilmiş monoloqlar ("Na işim var?!"). 7. Səhnələşdirilmiş məclis ("Ah, necə kef çəkəməli ayyam idi..."). 8. Bəhrə – təvil (ifadəli oxu). 9. Sabir harada məlullik etmişdir? 10. "Mirzə, samovardan darda, həzər darda,

Bir istəkan indi, bir istəkan fərdə" – Bu sözlər kimin Sabir haqqında xatirələrindəndir? Həmin xatirədə daha nələr danışılır?

11. S.M.Qanizadanın M.Ə.Sabirin məktəb illəri və ilk şeiri barədə xatirəsi. 12. Sabir öz şeirlərini hansı jurnaldə çap etdirdi? 13. Sabirin gizli imzası necə idi və o niyə gizli imza ilə çıxış edirdi? 14. Xalqımız şairin adını necə əbədiləşdirmişdir? 15. Bu gün dünyanın Sabir kimi şairlərə ehtiyacı varmı? Varsa, hansı səbəblərə görə?

(Əgər yaradıcılıqla məşğul olan və müsabiqədə öz satiraları ilə iştirak etmək istəyən şagirdlər varsa, çıxış üçün onlara da söz verilir; eləcə də münsiflər heyəti onların yaradıcılığını həm fərdi, həm də təmsil etdikləri komandanın xeyrinə qiymətləndirir).

Müsabiqə mükafatlandırma ilə yekunlaşdırılır. Sonda məktəb rəhbərləri, münsiflər heyətinin nümayəndələri çıxış edib, müsabiqə barədə təəssürat və fikirlərini, gələcək müsabiqələr üçün təkliflərini söyləyirlər.

Müsabiqənin faydalı cəhəti ondan ibarətdir ki, diqqətə cəkməli mövzuya maraq artır, həmin mövzu ilə bağlı əlavə bilik əldə edilir, şagirdlərdə məsuliyyət hissi yaranır, ən zəif şagird belə komandasına xal götürmək üçün çalışır.

Məktəbdə sinifdaxaric və məktəbdənkənar tədbirlərin keçirilməsi tarixində ən geniş yayılmış və ən möhtəşəm birləşmiş iş forması yubileylərin qeyd olunmasıdır. Yubileylər ədəbi – bədii təşkilatların, yüksək rəhbərliyin, ümumdünya miqyasında YUNESKO – nun qərarı ilə keçirilən tədbirlərdir. İnsan cəmiyyəti üçün faydalı fəaliyyəti ilə bəşər tarixində iz qoymuş sənətkarlara, alimlərə, dövlət xadimlərinə,

siyasi liderlərə, mötəbər təşkilatlara, tarixi hadisələrə və s. həsr olunur. Adətən, yubileyin keçiriləcəyi vaxt, ümumi şəkildə, qabaqcandan elan edilir, yubiley komitəsi yaradılır; o, hazırlıq işləri görür, planlaşdırma aparır və bütün gedişə rəhbərlik edir. Mətbuat, ekran, ekrani kimi kütləvi təbliğat vasitələri, mədəniyyət ocaqları, elm və təhsil müəssisələri bu işə cəlb olunurlar. Hər təşkilat yubileyi öz profilinə uyğun şəkildə qeyd edir. Bu baxımdan ümumtəhsil məktəblərinin imkanları genişdir; yəni onun ictimaiyyəti, mətbuatı, mikroefiri, səhnəsi var. Həm öz mikromühiti daxilində, həm də daha geniş əhatədə müxtəlif vasitələrdən istifadə yolu ilə geniş yubiley təntənəsi keçirə bilər. Yaşına, bilik və bacarığına, sənətinə, marağına, məktəbin coğrafi ərazisinə uyğun olaraq V – XI siniflərin hamısını yubiley tədbirinə cəlb etmək mümkündür. Yubiley tədbirləri sinifdaxaric yolla həyata keçiriləyi üçün sinifdaxaric işin həm fərdi, həm qrup halında, həm də kütləvi növlərindən istifadə məqsədə-müvafiqdir.

Fərdi iş dedikdə, divar qəzetinə məqalə yazmaq, radio verilişi üçün çıxış hazırlamaq, albom tərtib etmək, foto – sargı və foto – montaj hazırlamaq, film çəkmək, bədii, elmi, publisistik yaradıcılıq, inşa müsabiqəsində iştirak etmək nəzərdə tutulur, şagirdlərin hamısının bu deyilən işlərdə fərdi iştirakı vacib və mümkün sayılır; eləcə də xüsusi istedadlı olan şagirdlərin iştirakı nəzərdə tutulur.

Qrup halında iş şagirdlərin müəyyən qrupunu, meyl, maraq, istedad və bacarıqlarından asılı olaraq dərnəklərdə və şagird elmi cəmiyyətlərində birləşdirir. Həmin qrupların məşğələlərində yubileyin həyat və fəaliyyətinə, yaradıcılığına dair elmi – tədqiqat xarakterli iş aparılır, əsərlərinin bədii oxusu, səhnələşdirilməsi təşkil olunur. Məktəbin yerləşdiyi ərazidə onun həyat və fəaliyyəti ilə bağlı diyarşünaslıq işləri görülür.

Yubileylə bağlı kütləvi işlər isə bütün

sinif, məktəb, həmçinin tədbirlə bağlı olan təşkilatları (təhsil şöbəsi, qəzet, jurnal, radio, televiziya redaksiyaları, məktəbdənkənar təbii müəssisələri, hamı təşkilatlar və s.) əhatə edir. Tədbirlər konfrans, aqşam, mütəkirə, görüş və digər bu kimi formalarda keçirilir.

Büyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadənin nümunəsində məktəbdə yubiley təntənələrinin keçirilməsi sistemində nəzər salaq.

Əvvəlcə fənn müəllimi tərbiyəvi işlər üzrə direktor müavini ilə birlikdə iş planı hazırlayırlar. Plan məktəb rəhbərliyi, fənn müəllimləri və şagird təşkilatının fəalları ilə birlikdə müzakirə olunur, əlavələr və düzəlişlər edilir. Bundan sonra əsas fəaliyyətlər başlanır. Fənn müəllimləri, sinif rəhbərləri və digər əidi personal sinifləri tədbirlə bağlı məlumatlandırır. Fənn bülletenləri və divar qəzetləri diqqət çəkən materiallarla çıxış edirlər. Həmin materiallarda sənətkarın həyatı və ədəbi fəaliyyətinin məxsusi cəhətləri qeyd olunur. Belə bir "giriş"dən sonra istedadlı şagirdlərin ifasında sənətkarın əsərlərindən səhnələşdirilməklə, parodiyalar, tədqiqat xarakterli çıxışlar hazırlanır, müvafiq məqamlarda mətbuata çıxır.

Tədrisli sənətkarın həyat və fəaliyyətini əks etdirən sargı, sənətkarın portreti, şəkil və reklam xarakterli çıxışlar məktəbdə yubiley tədbirlərinin başlandığını xəbər verir. Dərnək üzvləri müxtəlif istiqamətli yaradıcı işlərə cəlb olunurlar. Bəs hansı dərnəklərdə və hansı istiqamətdə yaradıcı iş aparılması məqsədəmüvafiqdir?

1. Folklor dərnəyi. Məlumdur ki, folklor dərnəyi şagirdlərin fəhəbi ədəbiyyata dair biliklərini artırır və dərinləşdirir. Onlar bu dərnəkdə folklorun müxtəlif növlərinə dair proqramdankənar bilik əldə edir, evdə yaşlılardan müxtəlif folklor nümunələri toplayırlar. Yubileylə əlaqədar dərnəyin işinin istiqamətini müəyyən qədər dəyişmək olar. Belə ki, sənətkarın əsərlərində istifadə etdiyi atalar sözləri, zərb – məsəllər, xalq

deyimləri, onların işlənmə yeri, sözü gətirdiyi qüvvət dərnək məşğələlərinə mövzu ola bilər.

Adətən, folklor dərnəyinin məşğələlərinə çifahi xalq ədəbiyyatı ilə xüsusi maraqlanan V –XI sinif şagirdləri cəlb edilir. Lakin haqqında danışılan tədbirlə bağlı yalnız yuxarı sinif şagirdlərinin qüvvəsindən istifadə məqbuldur.

Qeyd edək ki, məktəbdə folklor dərnəyi fəaliyyət göstərmirsə, amma şagird elmi cəmiyyəti varsa, bu təşriqi həmin cəmiyyət üzvləri yerinə yetirə bilərlər. Çünki müəyyən qədər tədqiqat xarakteri daşıyan, şagirddən əsərləri oxumağı, müvafiq nümunələri seçib qruplaşdırmağı, onların işlənmə yeri və mənə əhəmiyyətini, əsərə gətirdiyi dəyəri dəqiqləşdirməyi tələb edən bu iş dərnək üzvləri sırasına məhz yuxarı sinif şagirdlərinin yaşına uyğundur.

2. Bədii qiraət və dram dərnəyində yazıçının kiçik hekayə, felyeton, məktub və xatirədən, iri həcmli əsərlərinin parçalarından istifadə məqbuldur. Yaxşı olar ki, məşğələlər zamanı məşhur aktyorların ifasında sənətkarın əsərlərinin lent yazılarından ("Qurbanəli bəy", "Quzu", "Poçt qutusu" və s.) istifadə edilsin. Dərnəyin hazırladığı ən yaxşı nümunələr yubiley axşamında səhnədə təqdim olunur.

3. Şagird Elmi Cəmiyyəti, yaxud Gənc ədəbiyyatşünas dərnəyi. Bu qruplarda C. Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı aşağıdakı kimi problem mövzulara müəyyənləşdirmək olar: "C. Məmmədquluzadənin təhsili və pedaqoji fəaliyyəti", "C. Məmmədquluzadənin felyetonları", "C. Məmmədquluzadənin jurnalistik fəaliyyəti", "C. Məmmədquluzadənin dram əsərləri", "C. Məmmədquluzadənin nəsr əsərləri", "C. Məmmədquluzadə yaradıcılığının əsas ruhu", "C. Məmmədquluzadənin rəhbərlik etdiyi "Molla

Nəsrəddin" jurnalı" və M.Ə. Sabir", "C. Məmmədquluzadənin yaradıcılığında ana dili problemi", "C. Məmmədquluzadənin yaradıcılığında maarifçilik problemi", "C. Məmmədquluzadənin yaradıcılığında milli inkişaf problemi", "C. Məmmədquluzadənin tədqiqatçıları" və s.

Hazırlıq səviyyəsinə görə bəyənilmis işlər inşa, referat, məruzə şəklində yubileyə həsr olunmuş sərgidə nümayiş etdirilə, həmçinin yubiley axşamında çıxış olaraq dinlənə bilər.

4. Diyarşünaslıq dərnəyi tarix fənni ilə bağlı daha geniş yayılırsa da, ədəbiyyat üçün də faydası az deyil. Harada anadan olmasından, yaşayış-yaratmasından asılı olmayaraq istənilən sənətkarla bağlı diyarşünaslıq işləri görmək olar. Bu niyyətlə gənc diyarşünaslar müəllimin rəhbərliyi altında muzey, nəşriyyat, təşkilat, müəssisələrlə əlaqə saxlayır, ayrı-ayrı fəxslərlə görüşür, sənədlər, əşyalar və s. toplayırlar. Deyilən işlərin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsi üçün müəllim dərnək üzvlərini qruplara ayırır aşağıdakı kimi tapşırıqlar verə bilər:

1. Sənətkarla bağlı xatirə materialları toplamaq.

2. Sənətkarın əsərlərinin nəşri, tamaşaya qoyulması, tamaşada hansı aktyorların oynaması, filmlər çəkilməsi ilə bağlı materialları (fotolar, xatirələr, sənədlər, lentlər, afişələr, əsərlər və s.) toplamaq.

3. Sənətkarın adını daşıyan rayon, kənd, küçə, müəssisə və s. varsa, onunla bağlı materialları (sənədlər, fotolar) toplamaq.

Toplanmış və hazırlanmış bütün materialları əsasında yaxşı bir sərgi təşkil etmək olar. Yubiley tədbirləri o zaman təntənəli hal alır ki, tədriclə formalaşmış ümumməktəb səviyyəsinə çatır. Belə tədbirlər birləşmiş kütləvi tədbirlərdir ki, on diqqət çəkən formaları axşam, konfrans, mükərrədir.

NƏSR ƏSƏRLƏRİNİN TƏDRİSİ

Tərlən HƏSƏNOVA,

Bakı şəhərindəki 287 nömrəli "Zəkalar" liseyinin müəllimi

Cəmiyyət üçün hərtərəfli inkişaf etmiş, tam savadlı, ədəbi dilə mükəmməl yiyələnmiş olan, aldığı biliyi həyatda həmişə tətbiq etməyi bacaran şagirdlər yetişdirmək qarşımızda duran əsas vəzifədir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün şagirdlərdə ana dilinə məhəbbət oyaatmaq, onun zənginliyindən istifadə etmək, səlis və rəvan danışmaq bacarığı yaratmaq, ümumiyyətlə, onların nitqini inkişaf etdirmək mühüm məsələlərdən biridir. Buna görə də müəllim daim öz üzərində işləməli, interaktiv təlim metodlarından, yeni təlim texnologiyasından istifadəyə diqqət yetirməlidir. Kurikulum dərslərimizin daha maraqlı, daha rəngarəng keçməsinə şərait yaradır. İnteraktiv metodların imkanları bu dərslərdə daha geniş reallaşır.

Yeni metodlarla işləməyin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Müəllimin qarşısında duran vəzifə şagirdlərə "nəyi öyrətmək" yox, daha çox "necə öyrətmək"dir. Mən də dərslərimi qurarkən çalışıram ki, şagirdlərin marağı və bacarığını nəzərə alım. Dərslərimdə tez-tez istifadə etdiyim bir neçə metod və texnika var ki, onlar dərslərin daha canlı keçməsinə imkan yaradır. Bir mövzu əsasında fikirlərimi oxucularla paylaşmaq istəyirəm.

V sinfin ədəbi materialları içərisində həcm etibarilə ən böyük olanı görkəmli uşaq yazıçımız Abdulla Şaiqin "Köç" hekayəsindən verilmiş parçalardır.

Dərslərin müəlliflərinin uğurlu seçimlərinin nəticəsidir ki, şagirdlər həcmə geniş olan bu ədəbi materialı oxumağa böyük həvə göstərir və müəllimlər onun məzmununu, ideyasını mənimsətməkdə ciddi çətinliyə rast gəlmirlər. Bu, hər şeydən əvvəl, əsərin V sinif şagirdlərinin yaşına, zövqünə və bilik səviyyəsinə uyğun gəlməsi, təsvir olunan hadisələrin macaraxarakteri daşması ilə əlaqədardır.

"Köç" hekayəsində təbiətin, yaylaq məişətinin maraqlı və xoş bir lövhəsi çəkilir, oxucuda həmin həyata meyil, rəğbət yaradır. Abdulla Şaiqin bu hekayəsi dil, ifadə, üslub cəhətdən uşaqların zövqü və tələbi üçün nəzərdə tutulmuşdur. "Köç" hamıdan çox uşaqlar üçün maraqlıdır, çünki bu hekayə onlara yalnız zövq deyil, həm də kənd həyatı və təbiəti haqqında zəngin bilik verir.

Motivasiya yaratmaq üçün proyektor vasitəsilə Azərbaycan təbiətinin gözəl lövhələri əks olunmuş bir neçə slayd təqdim edirəm. Şəkillər sırasında yaylaq həyatının təsviri də var.

- Nə üçün insanlar yaylağa köç edirdi?

- Yaylağa köç nə vaxt başlanır? – kimi suallarla sinfə müraciət edir, cavabları dindəkdən sonra mövzumuzun Abdulla Şaiqin "Köç" hekayəsi olduğunu açıqlayıram.

Əsər üzərində işə keçməzdən əvvəl şagirdlərin nəzərinə çatdırılır ki, A. Şaiqin atası Gürcüstandakı Sarıbar kəndindən, indiki Mərməlidən idi. A. Şaiqin ailəsi

yay aylarında bu bölgənin sərin və səfalı yerlərində istirahət edirdi. Bu zaman kiçik Abdulla maraqlı, zəngin əhvalatlarla, hadisələrlə rastlaşır, insanları, təbiəti dərinəndən öyrənirdi. Yazıçı "Köç" hekayəsində həmin dövrdə yaşadığı həyatla əlaqədar təəssürlərindən bəhs etmişdir.

"Köç" hekayəsinin tədrisinə ayrılan 3 saat dərslər I və II saatları məzmun üzərində işə, III saati isə təhlilə ayrılıb. Məzmunun dərinəndən və süurlu mənimsənilməsi üçün şagirdlərə yönəldici suallar verilir:

1. Şəhərdə yaşayan ailə haraya və nə məqsədlə yollanırlar?

2. Hekayə kimin dilindən danışılır? Şagirdlər əsərin bir uşağın dilindən verildiyini, hekayədə şəhər uşağının yaylaqda rast gəldiyi hadisələrdən, onun eşitdiklərindən bəhs olunduğunu söyləyirlər.

Mətnə şəhərli uşağın obrazı, Kərim baba surəti və təbiət təsviri əsas yer tutur. Ona görə də hekayənin məzmunu öyrənilərkən bu üç məsələni əks etdirən əsas hissələrin üzərində ciddi iş getməlidir. Bunu nəzərə alaraq, şagirdlərə daha bir sualla müəracət edirəm:

- Hekayədə Azərbaycan təbiəti necə təsvir olunur?

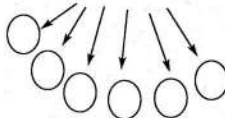
Bu sual şagirdlərdə vətəna məhəbbət, təbiətə vurğunluq oyanmaq baxımından çox əhəmiyyətlidir. Yazıcının peyzajı yaradarkən heç nəyi nəzərdən qaçımadığı, dağları, düzləri, təpələri, cəh-cəh vuran qusları, hətta dağ havasından ürək dolusu nəfəs alan adamları da əlavə etdiyi göz önünə gətirilir, bütün bu fikirlər bir daha qeyd olunur.

Sonra şagirdlərin nəzərini Kərim baba obrazına cəlb edirəm. Hekayədəki

əhvalatların, demək olar, əksəriyyəti Kərim babanın dilindəndir. Bu əhvalatlar Kərim babanın gənclik dövründəki fəaliyyəti, təbiətə, heyvanlar aləminə, münasibəti haqqında təsəvvir yaradır. Eyni zamanda Kərim babanın şəxsiyyətinə və onun təbiət, heyvanlar barədəki söhbətlərinə maraq oyadır. Şagirdlərə oxuduqlarını əzbərləməyi yox, düşüncə olaraq, dərk edərək öyrətməyi öyrətməliyik. Bir mövzunu uzun müddət yadda saxlamaq üçün ən yaxşı üsul o mövzunu araşdıraraq öyrənməkdir. Mövzunu təhlil etməklə həm onun ömrünü uzatmış oluruq, həm də əsərin ana fikrini tutmaq şagird üçün asan olur.

Kərim babanın xarakterindəki başlıca cəhətləri mənimsətmək üçün "Kim çox tapar" adlı oyundan istifadə edirəm. Lövhədən sxem asırıq:

KƏRİM BABA

Şagirdlər yazmağa eyni vaxtda başlayırlar. Vaxt tamam olanda yazını dayandırırırlar. Dairəçiklər sayılır, çox və tutarlı yazan şagird qalib olur.

Mövzu ilə əlaqədar şagirdlərə şəkil çəkmək tapşırığı verilirəm. Şagird var ki, şifahi nitqi qüsurludur, danışmağa utanır, eləsi var ki, fikrini tam ifadə edə bilmir, özlünü qapanır və s. Amma bu uşaqlarda əgər rəsm çəkmək bacarığı varsa, bu zaman onlar bu işə çox həvəslə girişirlər. Bu, bir növ, həmin uşaqlarda özlərinə inam hissi yaradır. Çəkdikləri şəkilləri nümayiş etdirdikdə hansı şəklin daha yaxşı olduğunu özləri müəyyənləşdirirlər.

Təlim vaxtı şagirdlərdə maraq doğuran metodlardan biri də proqnozlaşdırılmış oxudur. Əsəri müəyyən bir hissəyə qədər oxudur, sonra şagirdlərə təklif edirəm ki, hadisələrin necə davam edəcəyi barədə ehtimallarını desinlər. Bunun üçün aşağıdakı suallardan istifadə edilə bilər:

• Siz necə fikirləşirsiniz, sonra nə olacaq?
• Hadisələr necə cərəyan edəcək?
Bu situasiya necə sona çatacaq?

• Qəhrəmanın başına hansı işlər gələcək?

Mövzunun təhlili zamanı canlandırma yaratmaq məqsədilə "Dairəvi söhbət" oyunu da maraqlıdır. "Köç" hekayəsi ilə bağlı bu mövzulara toxunuram: 1. Mən "Köç" hekayəsinin müəllifi olsaydım, ... 2. Mən şəhərli uşağın yerinə olsaydım, ... 3. Mən Kərim babanın yerinə olsaydım, ... və s.

Bu oyun mövzunun məzmunu və təhlili ilə əlaqədar şagirdlərin qazandıqları biliklərin daha da möhkəmləndirilməsi və dərinləşdirilməsinə kömək edir.

Mövzu ilə bağlı test tapşırıqlarının işlədilməsi də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. "Köç" hekayəsi ilə bağlı aşağıdakı test suallarını da şagirdlərə işlədirəm.

1. Yaylaq həyatı, təbiətin gözəlliyi şəhərli oğlanda hansı hissləri oyadır?

A) Şəhər həyatı üçün çox danxırdı.
B) Azərbaycan təbiətinin gözəlliyinə heyran olmuşdu.

C) Qoyun-quzu mələməsi, itlərin hürüşməsi onu bezdirmişdi.
D) Yaylağa gəldiyi üçün çox

peşman olmuşdu.

2. Biri Kərim babanın danışdığı əhvalatlara aid deyil.

A) Borçalı meşəsində pələng ovu.
B) Qurdun pələnglə boğuşması.
C) Pusquda durub ceyranları seyr etməsi.
D) Qızılın sürünü qurddan qoruması.

3. "Köç" hekayəsindəki əhvalat ilin hansı ayında baş verir?

A) Fevral ayında.
B) May ayında.
C) Avqust ayında.
D) Noyabr ayında.

4. Abdulla Şaiqin "Köç" hekayəsində işlənən sözlərdən birinin mənası düz verilməmişdir.

A) Alaçiq – yanları açıq yaylaq tikilişi, dəyə.
B) Oba – yurd, kiçik yaşayış məntəqəsi.

C) Nəsim – yel, külək, meh.
D) Nəşə - qəm, kədər.

5. Abdulla Şaiqin "Köç" hekayəsi ilə bağlı fikirlərdən hansı səhvdir?
A) Yazıçı bu hekayəni öz xatirələrinə əsasında yazmışdır.

B) Əsərdə doğma təbiətimizin gözəlliyi barədə aydın təsəvvür yaranır.

C) Əsərdə yaylaq həyatı, zəhmət adamlarının sədəliyi və səmimiyyəti təsvir olunur.

D) Hekayədə təsvir edilən yaylaq Gəncə yaxınlığında, Kəpəz dağı ərəzində yerləşirdi.

6. "Köç" əsəri haqqındakı fikirlərdən hansı səhvdir?
A) Əsərdə vətənimizin gözəlliyi,

insanlarımızın xeyirxahlığı, igidliyi, təbiəti sevmələri və qorunmaları öz əksini tapmışdır.

B) Hekayədə 11-12 yaşlı şəhərli bir oğlanın ailəsi ilə birlikdə yaylaqda istirahət edərkən gördüklərindən, eşitdiklərindən danışılır.

C) Əsərdə gözəl təbiət təsvirləri vardır.

D) Əsərin əsas qəhrəmanı Kərim babadır.

7. "Köç" hekayəsində təsvir edilən yaylaq harada yerləşir?

A) Azərbaycanın şimalında, Şəki-Zaqatala zonasında.

B) Borçalı mahalında.

C) Quba rayonunun ərazisində, Şahdağ meşələrində.

D) Astarə-Lənkəran zonasında, Savalan dağı ərazisində.

Fəal dərşin mərhələlərindən biri də refleksiyadır. Refleksiya – artıq başa çatmış prosesin şüurda inkişadıdır. Mövzunun necə mənimsənildiyini yoxlamaq üçün şagirdlər daha bir neçə sualı cavablandırmalıdırlar.

Oxucuların nəzərinə

Jurnalımıza 2015-ci il üçün abunə yazılışı davam edir.

Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21; telefon: 4-93-16-43; 4-30-02-24

2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63; telefon: 4-94-09-59; 4-94-02-52

3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25; telefon: 5-10-61-96

4. "Gəy". Ünvan: Akademik H.Əliyev küç., 82 "q"; telefon: 5-64-63-45; 4-65-67-13

Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

Redaksiya.

1. Hekayədə ən çox xoşunuza gələn hissə hansı oldu?

2. Ovculuq peşəsinin təbiətə xeyri və ziyanı varmı?

3. Şəhərli oğlan barədə nə düşündürsünüz? Sizcə, onun xasiyyətindəki başlıca cəhətlər hansılardır?

Cavablar dinlənilir, nəticə çıxarılır. Qiymətləndirmə müəyyən edilmiş meyarlar əsasında aparılır.

Şagirdlərin müstəqil və yaradıcı düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirməkdə şifahi təqdimatların, esse və inşa yazıların rolu böyükdür. "Köç" hekayəsinin yaratdığı təəssüratların uzunmüddətli olması üçün şagirdlərə "Vətənin hansı səfəli yerlərində olmuşam" mövzusunda inşa yazmağı, "Hekayə mənim yaylaq həyatı haqqında təəvvürümü necə dəyişdi" mövzusunda şifahi təqdimat hazırlamağı tapşırıram.

Nəticələrin təqdimatları əsasında dinlənilməsinə və müzakirəsinə xüsusi diqqət yetirirəm.

ZƏRFİN FƏAL/İNTERAKTİV METODLARLA ÖYRƏDİLMƏSİ

Məhəmməd HƏSƏNQULİYEV,

Laçın rayonundakı 1 nömrəli tam orta məktəbin müəllimi, əməkdar müəllim

Uzun illərdir ki, orta məktəbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənnindən dərs deyirəm. Çoxillik təcrübəmdən belə qənaətə gəlmişəm ki, əsas nitq hissələrindən zərfin tədrisi, onun şagirdlərə mənimsədilməsi bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunur. Bu çətinliyi yaradan zərfin başqa nitq hissələrinə oxşarlığıdır. Digər çətinlik isə yer zərfinin yer zərflikləri ilə qarışdırılmasıdır. Zənnimcə, informasiya kommunikasiya texnologiyalarından, fəal(interaktiv) təlimin metod və üsullarından istifadə, bir sözlə, kurikulumun tətbiqi qeyd olunan çətinliyin aradan qaldırılmasında tədris prosesində müəllim və şagirdlərə yardımçı olacaqdır. Bu məqamda onu da qeyd etməliyəm ki, yeni yanaşmalar ənənəvi təlim metodlarını inkar etməməlidir. Ümumiyyətlə, hər dərstdə bir deyil, bir neçə təlim metodu qarşılıqlı əlaqədə tətbiq olunmalıdır. Zərfin tədrisi ilə bağlı fikirlərimi müəllim həmkarlarıma dəqiq edirəm:

Mövzu: zərf, zərfin xüsusiyyətləri, funksiyası

Məqsəd: zərfin nə bildirməsi, əlamətləri, oxşar nitq hissələrindən və zərflikdən fərqləndirmək bacarığını aşılamaq.

Üsul: beyin həmləsi, qruplarla iş, məsələ, şərh və s.

İntegrasiya: ədəbiyyat, folklor nümunələri, müdrik kəlamlar və s

Təchizat (resurslar): dərslik, diaqramlar, iş vərəqləri", Venn diaqramı və s.

Dərşin gedişi:

Qrup liderlərinin (dərşdən əvvəl bu qruplar yaradılmışdır) təqdimatından sonra sinfi təşkil edərək sonra yeni dərşin möv-

zusunun (adını) almaq məqsədi ilə motivasiya yaratmaq üçün qabaqcadan hazırlanmış aşağıdakı suallarla sinfi müraciət etmək və cavab almaq. 1.Dilimizdə neçə nitq hissəsi var? 2.Əsas nitq hissələri neçədir və hansılardır? 3.Əsas nitq hissələrini birləşdirən ümumi -xüsusiyyətlər hansılardır ?

Yaqin ki, şagirdlər çətinlik çəkmədən cavab verib bildircəklər ki, əsas nitq hissələrinin leksik mənası var, suala cavab verir və cümlə üzvü olurlar. Bundan sonra 4-cü sualı verirəm. Əsas nitq hissələrinin döndünü (isim, sifət, say və feli) bir ümumi cəhət birləşdirir, nədir o? (qeyd edim ki, bu sual "Əqlə hücum, beyin həmləsi xarakterlidir).

Şagirdlərin bəzisi yanlış olaraq əsas nitq hissələrinin yuxarıda qeyd olunan ümumi əlamətlərini təkrar sadalayır. Bu məqamda müəllim istiqamətləndirici sual verir. Adı çəkilən nitq hissələrinin əşyaya münasibətləri necədir? Əşya sözüni eşidən şagirdlərin yaddaşı sanki bərpa olunur. Cavab verirlər ki, isim əşyanın adını, sifət əşyanın fəaliyyətini və keyfiyyətini, say əşyanın miqdar və sırasını, fel əşyanın hal və hərəkətini bildirir. Müəllim qeyd edir ki, gördüyü kimi, bu nitq hissələri üçün əşya ortaqdır. Onlar əşyanın vəziyyətini müxtəlif cəhətdən izah edirlər. Əvəzlik də adından gördüyü kimi, onların əvəzində işləyir. İndi özünü dəyin, əşya ilə əlaqəsi olmayan hansı nitq hissəsi qaldı? Uşaqlar, yaqin məsələdir ki, zərfin adını çəkəcəklər. Müəllim zərfe aid olan misal söyləməyi tələb edir.

Fəal şagirdlər tərkibində zərfin işləndiyi cümlələr söyləyirlər və yazı təxtasında yazırlar. 1.Amilə yaxşı oxuyur. 2.Uşaq xeyli qaçdı. Müəllimin müdaxiləsi olmadan

şagirdlər zərflərin altından xətt çəkir və özləri də deyirlər ki, zərflər hərəkətə, fəla aid olur. Deməli, müqayisə metodundan bəhrələnən şagirdlər müstəqil şəkildə nəticə çıxarırlar. Digər nitq hissələri əşyanın vəziyyətini, zərf isə hərəkətin vəziyyətini müxtəlif cəhətdən izah edir (hərəkətin tərzini, zamanını, yerini, miqdarını və s. bildirir. Necə, nə cür, nə zaman, hara , nə qədər və s. suallara cavab verir).

Yenə də müsahibə yolu ilə aydınlaşdırılır ki, bu suallara başqa nitq hissələri, məsələn, sifət, say da cavab verir. Zərflər oxşar nitq hissələrindən fərqləndirmək bacarığını və bu bacarığın vərdiş halına keçirilməsini aşılamaq üçün şagirdləri çalışmalar üzərində işlətmək zəruridir. Dərsin tətqiqat mərhələsində şagirdlər 4

qrupa bölünürlər. Hər qrupa ad verilir: I qrup zərf-ism, II qrup zərf-sifət, III qrup zərf-say, IV qrup zərf-qoşma qrupları. Cümlədəki yerindən asılı olaraq həm ism, həm zərf, həm sifət, həm zərf, həm say, həm zərf, həm qoşma, həm zərf kimi işlənən sözlərə aid ədəbiyyatdan, poeziyadan, folklorndan nümunələr yazılmış vəzəqlər qruplara paylanır və hər nitq hissəsini öz qrafasına yazmaq tapşırılır. Bundan sonra qruplara tapşırılır ki, sizə hazır şəkildə təqdim olunan nümunələri uyğun qrafaya yazmaqla kifayətlənmək olmaz. Ədəbiyyatdan, tarixdən, sifahi xalq ədəbiyyatı janrlarından oxuduğunuz, öyrəndiyiniz parçalardan nümunələr seçin, aranızda müzakirə edin və vəzəqin uyğun qrafasına əlavə edin.

I QRUP

S.H	ZƏRF-İSİM
1	Ovçuluğa meyil saldım Gecə-gündüz çöldə qaldım (S.Vurğun)
2	Gecə keçib, ev soyub, hanir gəlmir ocaqdan (S.Rüstəm)
3	Gün gəlibdir günortanın yerinə, Həcar xanım qalxıb atın belinə ("Qaçaq Nabi")
4	Düz 60 min göz-göz olan yaranı Bağlayıram, yatmıram ha gecələr (Süccayət)
5	Gecə ayaz, gündüz bulud Ana, yaş köynəyim qurut ("Novruz Qəndal")
6	Sahar-sahar, çəşmə, sənin başına Bilirsənmi neçə canlar dolanır? (Aşıq Ələsgər)
7	Ondaki fəslə – yaz olur, Gecə-gündüz taraz olur. Yaya tapşırıram öz yerini yaz, Gündüzlər gün istər, gecələr ayaz.
	Zərf
	İsim

II QRUP

S.H	ZƏRF-SİFƏT
1	Qiymət cədvəlinə baxıram sənin Qızım, nə yaxşı qiymətlərin var (B.Vahabzadə)
2	Yaxşı igid yaman etmaz adını Yaman adda isə ölüm yaxşıdır (X.Qasım)
3	Mən yaxşı biliram qaçqınlıq nədir Mən yaxşı bilirim "köt" nə deməkdir (Süccayət)
4	Nemətsə da gözəl şeir, Şair olan qəm də yeyir (S.Vurğun)
5	Gözəl yaşamaşım mən öz ömrümü Onu zərgər kimi naxışlamışam
6	Nə gözəl yaradır muğana ceyran (S.Vurğun)
7	Doğru söylə sözün çıxmasın qələt (A.Ələsgər)
8	Doğru söz acı olar
9	Doğru danışmağa madam var imkan.
	Zərf
	Sifət

III QRUP

IV QRUP

S.H	ZƏRF-SAY	S.H	ZƏRF-QOŞMA
1	İncitək sözlər seç, az danış, az din, Qoy az sözlərlə dünya bozansın (N.Gəncəvi)	1	Tələni görə-görə, tələyə doğru qaçmış Bircə danə aldanıb, ömrü bədə verən quş.
2	Az sözün incitək mənası solmaz, Çox sözün kərpictək qiyməti olmaz. Zəlim edib bir qanış çox uddurmuşdular qan, O da Sultan Səncarin tutaraq yaxasından... (N.Gəncəvi)	2	Ay üzəda busətək gərək, Ənənələr isətək gərək
3	Çox keçmişəm bu dağlardan, Durna gözlü bulaqlardan (S.Vurğun)	3	Yadımdadır, bundan neçə il qabaq Bizim evdə vardı bir hisli çırağ.
4	Bir gün küçə qapısı açıldı: çox sürətlə, Qonşular çələ çıxdı taaccübə, heyratla (S.Rüstəm)	4	İgid gərək yar sevməyə Özü tək gedə,tək gedə("Koroğlu")
5	Ananın gözlərində sual gördü bir yığın, Gözlünü yerə dikib dayandı xeyli dağın (S.Rüstəm)	5	Bundan sonra raqiblər bənzədlilər
6	Bir az qorxdu, bir az çaşdı, Gözlərindən yuxu qaçdı.	6	Toydan sonra nağara
7	Mən uşaq deyiləm, xeyli yaşım var, Bilirəm söz nədir, məhəbbət nədir (S.Vurğun)	7	Qazaxda,Salyanda vurur tək səbir (Mirzə Ələkbər Sabir)
	Zərf	8	Evdən qabaq qonşu axtar
	Say	9	...get qaçaq mala,sonra gəl toyunu elə (Mirzə Fətəli Axundzadə)
			Zərf
			Qoşma

Bədii əsərlərdən, xüsusilə, poeziyadan nümunələr götürmək tədris zamanı ayaniliyi təmin edir, istər asan, istərsə də çətin qavranılan mövzuların mənimsənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman həm fənlərarası əlaqə yaranır, həm də poeziyaya hədsiz maraq oyanır. Şagird zövqünü oxşayan bir beyt və ya mısranın təsiri ilə müəllifin həmin əsərini bütövlükdə oxumağa can atır. Buna görə də şagirdlərə təqdim olunan poeziya nümunələrinin müəllifləri qeyd edilir. Poeziyaya müraciət nəzəri məlumatları möhkəmləndirən ən dəyərli metoddur. Nəzəri məlumatlar poeziya süzgecindən keçəndə təfəkkürdə daha tez və demək olar ki, həmişəlik formalaşır.

Məhəmməd peyğəmbərin kəlamlarının birində deyilir: Allahın taxtı altında çoxlu xəzinə vardır. Onların da açarı şeir dilidir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, zərfin tədrisi və mənimsənilməsində qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də şagirdlərin yer zərfini məkan mənalı isimlərlə, yer zərfləri ilə qarışdırmasıdır. Bunun da əsas səbəbi odur ki, dərslərdə "Yer zərfləri bunlardır" başlığı altında beş-on yer zərfləri (irəli, geri, sağa, sola, aşağı, yuxarı və s.) sadalanır. Amma məkan mənalı isimlər və yer zərflərinin əsas xüsusiyyətləri göstərilir. Bu xüsusiyyətləri anlatmaq üçün müəllim şagirdlərin ismi keçərkən konkret və mücərrəd əşyalar-varlıqlar haqqında

biliklərinə istinadən mücərrəd isimlərin xüsusiyyətləri ilə bağlı suallara şagirdlər müəllimin məqsədyönlü müdaxiləsi əsasında asanlıqla cavab verirlər.

1. Mücərrəd varlıqlar gözlə görünür. 2. Əllə toxunulmur. 3. Maddi fiziki şəkli yoxdur, ancaq xəyallarda mövcuddur. Bundan sonra müəllim həmin xüsusiyyətlərin, əsasən, yer zərflərinə də aid olduğunu bildirir. Sonra əlavə edir ki, kənd, şəhər, şəhərdə, şəhərdən kimi sözlər müvafiq olaraq yönük, yerlik və çıxışlıq halda olan isimlərdir.

Bu şərhədən sonra nümunə üçün içərisində həm yer zərfləri, həm də məkan mənalı isimlər, yer zərfləri olan aşağıdakı poetik nümunələr təqdim edilir (nümunələr qabaqcadan hazırlanmış plakatda yazı lövhəsindən asılır) və qruplara tapşırılır ki, nümunələr əsasında Venn diaqramında müvafiq qrafada özünüzdən misallar (taxminən 5-6 misal) göstərsin. Nümunələr:

1. Addım geri atmaz dünya tökülə (M. Aslan). 2. Dincəlmək istəyir burda azacıq (S. Vurğun). 3. Gedək-Göyçölə, Göyçölə (X.R. Ulutürk). 4. Xeyr! Bayraqları tutun yuxarı (S. Vurğun). 5. Hər kənddə, hər şəhərdə sənin meyvələrin var (B. Vahabzadə). 6. Çaparsan atını hey sağa-sola (S. Vurğun) Bundan sonra hər qrupa içərisində bir nümunə olan Venn diaqramı verilir.

Qeyd: Verilmiş nümunələri Venn diaqramının müvafiq qrafasına yazdıqdan sonra özünüzdən 5-6 misal deyib, diaqramın uyğun qrafasına əlavə edin. Qruplar yazdıqlarını bir-birinə

ötürməklə məlumatlarını genişləndirir, biliklərini möhkəmləndirirlər. Müsahibə və qrup liderlərinin təqdimatlarına əsasən dərş boyu qiymətləndirmə həyata keçirilir. Verilmiş bilikləri möhkəmləndirmək üçün bir neçə test tapşırığı da təqdim edilir.

Sadə yer zərfləri olan sıranı göstər:
A) aralıqda, ora , ortalıqda
B) sağa-sola, üzüyuxarı, yuxarı
C) yan-yörə, bura, aşağı
D) sol, arxa, dal
E) içəri, yaxınlıqda, aralıqda
Məkan mənalı isimlər olan cərgəni göstər:

A) bəridən, geridən, gəriyə
B) qıraq, eşik, bəri
C) kəndə, şəhərdən, qəsəbəyə
D) kənar, yan , geri
E) aşağı, yaxın, uzaq
Zərflər haqqında fikirlərdən biri yanlışdır:

A) hərəkəti müxtəlif cəhətdən yalnız zərflər izah edir
B) zərflər fəllə əlaqədardır
C) zərflər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur
D) zərflər morfologiyasının terminidir
E) zərflər cümlədə zərflərlik vəzifəsində çıxış edir

İkisi zərflikdir, amma zərflər deyil:

- 1) içəridə
- 2) geridən
- 3) mağazadan
- 4) səhər
- 5) gəncəyə

A) 1:3 B) 3:5, C) 2:5, D) 2:3, C) 1:5

Ev tapşırığı: Mövzu əsasında esse

HƏR ŞEY DÜŞÜNDÜRÜCÜ OLANDA...

Həcər BƏŞİROVA,

Bakı şəhərindəki 164 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Ədəbiyyat fənni kurikulumunun tətbiqi yeni dərşliklərin hazırlanmasını bir vəzifə kimi qarşıya qoydu. Artıq V-VII siniflərdə yeni dərşliklər tətbiqi olunur. Lakin onlara münasibət birmənalı deyildir. Müsahidələrimə və şəxsi təcrübəmə əsasən V sinfin dərşliyi (S. Hüseynoğlu, B. Həsənlı, Ə. Səfərova, Ə. Quliyev, Ədəbiyyat. Bakı, Bakınəşr, 2012) haqqındakı fikirlərimi oxucularla bölüşmək istəyirəm. İlk növbədə dərşliyin gözlənilən tərtibatı diqqəti çəkir. Şəkillər mövzulara uyğundur.

Amma rənglər bir az fərqli olsaydı, daha effektiv olardı. Verilmiş rənglər cəlbədiçi deyil, yorucudur. Hər halda şərti işarələrdəki rənglər fərqləndirilməli idi. Kitabı vərəqlədikcə, bölmələrlə tanış olduqca sevinc, fərəh hislərim daha da çoxaldı. Mövzular bölmələrə uyğun olub şagirdlərin yaş səviyyəsinə müvafiqdir. İbtidai sinifdən ayrılıb V sinfə gələn şagirdlərdə bir növ nağılcılığa, hekayəçiliyə meyil daha güclü olur. Müəlliflər həm bunları nəzərə alıblar, həm də ədəbiyyatımızın şifahi xalq ədəbiyyatı ilə başlanmasını diqqət mərkəzinə çəkiblər. Müəlliflər şagirdlərin maraqlarını da geniş olduğunu nəzərə alıb öz bədii nümunələrimizlə yanaşı digər xalqların da folklorundan nümunələr veriblər. Hər bir bölmənin sonunda isə kiçik summativ qiymətləndirmə materialları verilib. Verilən materiallar da bölmə ilə tam uyğundur.

İkinci bölmə "Yurd sevgisi, ana məhəbbəti" adlanır. Bölmənin ilk mövzusunun həm Əhməd Cavaddan seçilməsi, həm də "Azərbaycan! Azərbaycan!" şeirinin olması diqqətimi cəlb etdi. Məhz həmin şeirin bu bölmə üçün seçilməsi ən uğurlu, şagirdlərə milli qürur aşılanan ən gözəl nümunə olduğunu deyirdim.

Ədəbiyyatımız çox zəngindir, çoxşaxəlidir, genişdir. Amma mövzular seçilərkən şagirdlərin yaş səviyyəsi və maraqlarını nəzərə alınanda daha effektiv olur. Düşünürəm ki, bu baxımdan ədəbiyyat dərşliyindən istifadə edən beşincilər çox bəxtlidirlər. Bu bölmədə H. Arifin "Analar" şeirinin verilməsi də diqqətimi cəlb elədi. Çox yerinə düşmüş mövzu və müəllifdir. Bu dərşliyə bu qədər rahatlıqla yanaşmağın bir səbəbi bəlkə də müəlliflərin fikirləri ilə fikirlərimin müəyyən dərəcədə üst-üstə düşməsidir.

Üçüncü bölmə "Mənəvi dəyərlər, həmişəyaşar hikmətlər" adlanır. Burada da bölməyə uyğun həm Azərbaycan, həm də dünya ədəbiyyatından nümunələr verilib. Amma mənəvi çox düşüncəyə vadar edən də elə bu bölmə oldu. Mənəvi dəyərlərimizi əks etdirən o qədər əsərlərimiz var ki... Düşünürəm ki, "İlan və Qurban"ə, "Kiş haqqında hekayət" bu bölmədəki əsas fikirləri açmaqda biz müəllimlərə çətinlik yaradır.

Dördüncü bölmə "Müharibə və

insan haqqı" adlanır. Məna elə gəlir ki, yerində və vaxtında seçilmiş mövzulardır. Çünki istər mənavi dəyərlərimizdə, istər yurd sevgisində, istərsə də şifahi xalq ədəbiyyatında bu mövzudan yan qaçmaq lazım deyil. Torpaqlarının 20 faizdən çoxu əsarətdə olan şagirdin bu haqda daha çox bilgiyə ehtiyacı var. Olmasa da o ruhu onda yaratmalıyıq ki, əslini, yerini, torpağını dərk eləsin, onu sevsin. Bu bizim ən böyük borcumuzdur. Əgər şagird bu hisləri yaşamırsa, vətəninə, elinə necə sevmə bilər? Onda vətənə bağlılıq olmayacaq. Amma biz dərsləklər vasitəsilə onları daha doğru yola yönəltməliyik ki, gələcəkdə torpaqlarımızın bir qarışını belə bir kimsəyə verməsinlər. Onlara "torpaqdan pay olmaz" fikrini məktəb illərində aşılamalıyıq.

Beşinci fəsil "Uşaq dünyası, uşaq taleyi"dir... Məna elə gəlir ki, torpaqlarında müharibə gedən bir ölkənin ədəbiyyatında bu ab-hava özünü daha qabarıq çəkildə göstərməlidir. Nədənə, bu fəsildə həmin hisləri yaşamaq bir az çətindir. Düzdür, bütün dərsləri bugünümlüzlə əlaqələndirir, həm üfiqi, həm də şaquli inteqrasiya yaradırıq, bu öz yerində. Amma mövzu seçimi bir başqa məsələdir. Əməyə məhəbbət, zəhmətə çağırış bəlməsində N.Gəncəvi və S.Rəhimovdan nümunələr verilib. Düşünürəm ki, şagirdlərin bu barədə ibtidai bilikləri daha çoxdur. Amma hər halda hər yaş acısından mövzuya bir başqa baxış da ola bilər.

"Təbiətin gözəlliyi, təbiətə qayğı" adlanan bölmədə F.Qocanın "Şuşa" şeiri lap ürəyimcə oldu. Bölmə və mövzudan asılı olmayaraq hər dərstdə düşünmə tapdağında inləyən, qan ağlayan torpaqlarımız xatırlansa, yaddaş daha da

möhkəmlənər.

Dərsləkdə şagirdlər üçün layihələr verilib. Layihələr üçün seçilmiş mövzular da maraqlıdır. Müəllim öz yaradıcı imkanlarından istifadə edib mövzuları dəyişə də bilər. Verilmiş mövzular diqqətləyiq olsa da, hər bir müəllimin özünün də hər mövzuya baxışı var. Yəni vacib deyil ki, məhz həmin mövzular seçilsin. Mövzularda olan bəzi çətin sözlərin izahını şagirdlər çətinlik çəkmədən dərsləkdəki lüğətdən tapa bilərlər. Və eyni zamanda bəzi terminlərin də izahı verilib.

Biz müəllimlərin öhdəsinə düşən vəzifə ilk növbədə şagirdlərə dərsləkdə verilmiş rəngli işarələri qabaqcadan izah etməkdir. Əgər ilk gündən şagirdlər bu şərti işarələri, rəngləri qavrasa, sonra çətin olmayacaq. Hətta oxu texnikası üçün verilmiş işarələr də onların ifadəli oxusuna köməklikdir. Verilmiş "dyərmisiniz", "unutmayın" kimi istiqamətlər onların biliklərə ziyələnməsi üçün yardımçı rolunu oynayır. Kitabda yeni mövzu, mətnin hissələrə bölünməsi tapşırığının icrası üçün nəzərdə tutulan işarə və izahatlar da verilib. Bu da şagirdlərin daha da diqqətli olmalarına yönəldilmiş səbəblərdən biri ola bilər.

Mövzuların sonunda məzmunla bağlı suallar, təhlil zamanı əsərlə bağlı açıqlamalar, araşdırma, mütakəllə, yaradıcı iş üçün qoyulan suallar şagird məntiqinə uyğun gəlir. Müəyyən mövzularla bağlı inşa və əsəllərin olması da şagirdlərin orfoqrafiya qaydalarını mənimsəmələrinə zəmin yaradır.

Dərslük komplektində V sinfin ədəbiyyat kurikulumundakı məzmun standartlarının reallaşdırılması öz əksini tapmışdır. Əsasən, ədəbiyyat dərslərində müəllim – şagird fəaliyyətinin tam təsəvvür

vür olunması və əlaqələndirilməsi, müəllimin planlaşdırmadan qiymətləndirməyədək bütün fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsi, təlim prosesində şagirdlərdə fəallıq və müstəqilliyin, həyatı bacarıqların formalaşmasının yerinə yetirilməsində öz əksini tapır. Dərslük, demək olar ki, düzgünlük, əyanilik, tamlıq, ardıcılıq, yaş səviyyəsinə uyğunluq, oxunaqlılıq, interaktivlik kimi pədaqoji prinsiplər əsasında tərtib edilmişdir. Dərslüyə daxil edilmiş bədii əsərlər yüksək bədii dəyərə malik olmaq, humanist istiqamət, aktual mənavi-estetik problemlərin əks etdirilməsi, dünya ədəbiyyatının nümunələri, şagirdin maraq dairəsinə, yaş və qavrama səviyyəsinə uyğun olması kimi meyarlar əsasında seçilmişdir.

Metodik vəsaitdə isə dərslərin müasir tələblər əsasında keçilməsinə dair tövsiyələr, illik və gündəlik planlaşdırma nümunələri, standartların reallaşdırılması, təlim məqsədləri və inteqrasiya, dərslərin təşkilı texnologiyası, formativ və summativ qiymətləndirmə materialları, sual və tapşırıqlar, əlavə oxu materialları və istifadə olunmuş resursların siyahısı verilmişdir.

Vəsaitdə kurikulum üzrə dərslərin səmərəli təşkilı ilə əlaqədar müəllim fəaliyyətinin başca istiqamətləri, onun təşəbbüskarlığına imkan yaradan vasitələr də öz əksini tapmışdır. Vəsaitdə verilmiş yeni tipli dərslərin nümunələrində fəal/interaktiv təlim imkanlarının reallaş-

ması diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Hər bir müəllim bu nümunələrdən bəhrələnməli və öz yaradıcılıq imkanları ilə onu daha da genişləndirməlidir. Yəni, müəllim öz şagirdinin hansı bacarıqlara malik olduğunu daha yaxşı bildiyindən hər bir tapşırığı və onun yerinə yetirilməsini məqsəddən asılı olaraq təyin etməlidir. Dərslük müəlliflərinin verdiyi dərslə nümunələri qənaətbəxş olsa da, hər bir müəllimin bu dərslərə öz yanaşma tərzı olmalıdır. Dərsləkdə hər mövzu ilə bağlı verilmiş tapşırıqların hamısını bir dərstdə yerinə yetirmək o qədər də məqsədə müvafiq olmaz. Ən mühüm budur ki, müəllim məqsəddən asılı olaraq seçdiyi tapşırığın icrasını təşkil edə bilər. Yəni hər bir mövzu ilə əlaqədar tapşırıqların hamısını icra edilməsini zəruri hesab etmirəm. Bu barədə müəllim vəsaitdə istiqamət verilmişdir. Amma məzmun standartlarının reallaşdırılması baxımından təlim məqsədlərinin düzgün müəyyənəlməsi çox zəruridir. Vəsaitdə gündəlik planlaşdırmaya dair dərslə nümunələri tədris materialının illik planlaşdırılmasına uyğun aparılıb. Burada da kurikulum sənədlərinin tələbləri əsas götürülüb.

Beləliklə, V sinfin ədəbiyyat dərsliyi şagirdlərin bədii ədəbiyyata marağını gücləndirir, məktəbliləri axtarıqlara sövq edir, onlarda məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir, həyatı bacarıqların formalaşmasına şərait yaradır.

İNŞA YAZI NÜMUNƏLƏRİ

Sövkət ASLANOVA,
Bakı şəhərindəki 285 nömrəli orta məktəbin müəllimi

MƏNİM ÜÇRƏNGLİ BAYRAĞIM

Tarixdən qədimdir, zamandan qoca,
Mənim bayrağıma sancılan hilal.
Aləmə nur saçdı tarix boyunca
Məbədlər başına tac olan hilal.

Azadlıq, müstəqillik, hər bir xalq, millət üçün böyük nemətdir. Bütün xalqlar ona qovuşmağı özlərinin əbədi arzusu hesab edir, bu yolda qətiyyətlə çarpışirlər. Qədim və şərəfli tarixə malik Azərbaycan xalqı da öz azadlığı uğrunda əsrlərlə mübarizə aparmış, onun naminə minlərlə oğul və qızını qurban vermişdir. Artıq bu mübarizəmiz öz bəhrəsini vermiş, ölkəmiz dövlət müstəqilliyini qazanmışdır. Müstəqil dövlətin vətəndaşı olmaqdan böyük qürur və fəxarət hissi keçiririk.

İndi azad Azərbaycanın başı üzərində özünəməxsus üçrəngli bayrağı dalğalanır. Bu rəngin hər birinin mənası var: göy rəng türkçülüyümüzü, qırmızı rəng müasirliyimizi, yaşıl rəng islamı bildirir. Bayrağımızı üçrəngli zolaq üzərində ağrəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsvirindən ibarətdir.

Zaman-zaman xalqımızla bərabər bayrağımızın da başına çox müsibətlər gəlmişdir.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradılanda Məmməd Əmin Rəsulzadə bayrağımızı haqqında demişdir: "Bir kərə yüksələn

bayraq bir daha enməz".

Mən müstəqil Azərbaycanın vətəndaşiyam. Üçrəngli bayrağımla fəxr edirəm.

"Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası"nın 75-ci maddəsində oxuyuruq: "Hər bir vətəndaş Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzlərinə - Bayrağına, Gerbinə və Himninə hörmət etməlidir".

Əlbəttə, hər birimizin borcu Dövlət Bayrağımız haqqında qəbul edilmiş Qanuna əməl etməkdir. Axı bayraq hər kəsin öz yurduna öz hakimiyyəti deməkdir. Bəli, bayraq mənliliyimizdir, bayraq kimliyimizdir.

Doğma xalqımızın, müstəqil dövlətimizin şərəfli bayrağını uca tutmaq hər bir vətən övladının ləyaqət ölçüsüdür.

Mənim üçrəngli bayrağım! Mən səndəki gücə, qüvvətə inanıram. Sənin üstündə Odlar yurdumun simvolu - alov dilləri vardır. Cənnət sferası göstərilmişdir. Bu simvol bizi hər an Odlar yurdunu müdafiəyə səsliyə. Biz türk soy-köküylə bağlıyıq. Türk isə ölər, bayrağımızın düşmənlərinə keçməsinə yol verməz.

Doğma Azərbaycanım! Biz səndən ötrü can verməyə də, qan tökməyə də hazırıq, taki üçrəngli bayrağınla birgə xoşbəxt yaşayasan!

Şanlı Vətənim! Üçrəngli bayrağı daha da yüksəklərə qaldırmaq üçün mən də hər an hazırım!

Azərbaycan respublikasının Dövlət Bayrağı mövcud qanunvericiliyin aktlarına görə lazımı yerlərdə qaldırılır. Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədlərində Dövlət bayrağı Daim qaldırılır.

Bayrağımız haqqında şairlərimiz gözəl şeirlər yazmış və bəstəkarlarımız da gözəl musiqilər qoşmuşlar. Onlardan biri də Bəxtiyar Vahabzadənin sözlərinə Tofiq Quliyevin musiqi bəstələdiyi "Üçrəngli bayraq" şeiridir.

**Üçrəngli bayrağın kölgəsində mən
Qaraca torpağı vətən bilmişəm.
Vətən güllərini dövrü - qədimdən
Bayraq işığında bitən görmüşəm.**

Mənim üçrəngli bayrağım! Sən mənim üçün müqəddəsən - Vətənim kimi. Axı Vətəni, sənəzsiz, səni Vətənsiz, təsəvvür etmirəm. Vətən mənim tərcümeyi-halım, şanlı keçmişim, bu günüm, sabahım, əbədiyyətimdir!

Mən sevinirəm. Dünyanın ən demokratik, ən qabaqcıl ölkələrinin qanunları ilə səsələşən ədalətli qanunlarımız var!

Üçrəngli bayrağımın, millətimin keşiyində duran, müstəqilliyimin təminatçısı-kilaskar prezidentim var! İnanıram ki, başımız üzərində - Vətən göylərində şəhidlərimizin daim narahat dolaşan ruhlarının rahatlığı naminə işğal olunmuş torpaqlarımızı mənfur düşmənlərdən azad edərək, üçrəngli bayrağımızı Şuşamızın, Laçınımızın... ən yüksək

yerlərində dalğalan-dıracaqıq!

Qoribo də olsa, bu yolda özümüzdə zəfərlər diləyirəm, şanlı Azərbaycan! "Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!"

**ANA DİLİ ŞİRİNDİR
Laylay dedim yatasan,
Qızıl güllə batasan.
Qızıl güllün içində
Şirin yuxu tapasan.**

Görəsən, haradan gəlir bu sə-sədə? Doğma yurdun şirinliyindənmi, vətən torpağının gülünün, bənövşəsinin otrindənmi, ana dilimizin eczacarlığındanmi?

Bəli, doğma ana dilində - vətən dilində deyir ana körpəsinə laylanı. Nənələrimizin sirlə-sehrlə söz dünyası, babələrimizin qəhrəmanlığı, hünəri, doğma torpaqlarımızın müqəddəslik amalı dil açıb, danışır şirin laylalarda. Ana öz şirin dili - Azərbaycan dili ilə vətənin dar günündə xalqına arxa, kömək böyüdür. Ananın südü bədənənin mayası olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və Vətəni sevdiyi kimi, ana dilini sevmirsə, o, vətəni də sevmir, anasını da tanımır.

**Qalxıb Şahdağına söz istəyirəm,
Çatsın hay-harayım dinləyənlərə.
Mən nankor deyirəm, nacins
deyirəm**

Öz ana dilini bilməyənlərə.
Firudin bəy Köçərli yazırdı: "Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəni olandan alsan, ölüb-itməz, amma dilini alsan, fəvq olar və ondan bir nişan qalmaz".

Bəli, ana dilinin varlığı millətin mənəvi diriliyidir. Bizim doğma dilimiz Azərbaycan dilidir - öz əhəngdarlığı, şirinliyi, incəliyi, ürəyəyatımlılığı ilə

seçilən Azərbaycan türkcəsi. Bu dili sevməmək mümkün deyil. Çünki bu dil ilk dəfə Azərbaycan dilini dövlət dili elan etmiş Xətəinin dilidir, çünki Füzuli öz gözəl şah əsərlərini bu dildə yaratmışdır. Bu dil qürbətə yaşayıb daim vətən hissi ilə odlanan Şəhriyarın dilidir. Ədəbiyyatımızda öz üslubu ilə seçilən Xəlil Rza Ulutürkün dilidir bu dil. Onun aşağıdakı misraları ana dilimizə məhəbbətimizi daha da artırır.

**İllər ötdü, yaşa doldum,
Anladım ki, ana dilim
Ürayımdan çıxmaz mənim.
Müğənni Xalçın Rzazadə necə də
ürəkdan oxuyur:**

**Həm təbibdir, həm məlhəm,
Doğma dilim-şirin dil.**
Dilimiz qaynağını uzaq keçmişdən almışdır. Azərbaycan dilinin ilk yazılı nümunələri günümüzədək gəlib çatmasa belə, qədim əlifbaların varlığı, yazı dilimizin bədii kamilliyi bu dilin dərin tarixi köklərə malik olduğunun sübutudur. Qazi Bührhanəddin, Nəsimi kimi söz sənətkarları belə bir bünövrədən bəhrələnməmişlər.

Azərbaycan ədəbiyyatında poetik janrların formalaşması bu qənaəti təsdiqləyir:

**Zamandan – zamana, əsrdən –
əsrə,
Vuruşla yol gedən davalı dilim.
Babək qılıncının davamı dilim...**

Mənim dilim qüdrətlidir. İnsanlar öz arzu və istəklərini, ən incə fikirlərini dil vasitəsilə bir-birlərinə çatdırırlar.

Dahi şair və yazıçılarımız əsərlərini doğma ana dilimizdə yazmış, onu ucuz sözdən, saxtaliqdan qorumağa çalışmışlar:

Dili qiymətdən salar

**Ucuz söz, hiylə, böhtan.
Elə saxla dilini
Nə dil səndən utansın,
Nə sən dilindən utan.**
Ana dilimiz qiymətli xəzinədir. Gərək biz də onu gözəlrimiztək qoruyub gələcək nəsillərə əmanət edək:

**Sağdır dilim,
demək sağdır şərəfətim,
ləyaqətim.**

**Sağdır demək
milyard yaşlı məmləkətim.**
Doğma Azərbaycan dilim! Səndə şirinlik də var, həzinlik də, ahəngdarlıq da, incəlik də, melodiya da! Dil ürəyini aynasdır. Bəlkə xalqımızın ürəkəçqılığından gəlir səndəki bu şirinlik... Kaş hamı xeyirxahlıq, mehribanlıq, dostluq naminə işlətsin dilimizin gözəl kəlmələrini. Kaş hamı dilimizi qorumaq, saflaşdırmaq qayğısına qalsın! Çünki dili qorumaq, vətəni qorumaq deməkdir! Çünki dil də vətən qədr, tarix qədr, adət-ənənələr qədr əzizdir. Dil də bayraq kimi müqəddəslərdir. Dil olmayınca millət olmaz. Milli mədəniyyətin, təhsilin, elmin təməli ünsürü dildir.

Şair demişkən:
**Kim qoruya bilməyirsə
öz yurdunu, yuvasını,
Udmasın yurd havasını!
Kim qorumur öz dilini
İtsin mənim gözümdən qoy ilim-
ilim.**

**O sahili bu sahilə birləşdirən
Polad körpüm, qılıncımdır
Günaşimdir mənim dilim!**
İndi müstəqil Azərbaycanımızda dilimiz inkişafı üçün geniş imkanlar yaradılmışdır. Mərhum prezidentimiz Heydər Əliyev vaxtilə Azərbaycan dili haqqında silsilə qərarlar vermiş, dövlət-

timizin dil siyasətinin zamanın tələblərinə cavab verməsinə tələb etmişdir. İna onun dilimiz haqqında dediyi müdrik kəlamla bitirmək istəyirəm:

“Azərbaycan dili bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarında oduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır”.

MƏNİM ANAM

Mən sizə bir insan haqqında danışmaq istəyirəm. O insan ki, yaranmaların ən gözəli, ən ülvəsi, ən dəyərlisidir. O insan ki, onun qəlbində məsum körpələrə sevgi hədsizdir. O insan ki, ömrünü bütünlükdə övladlarının xoşbəxtliyinə həsr edir. O insan ki, ürəyində xalqın məhəbbətini yaşatmağa çalışır, elin övladlarına öz övladı kimi yanaşır, həmişə xeyirxah olmağa səy edir. Bilirsiniz kimdir o?

O, anadır! Laylaları ilə körpələrdə Vətənə, xalqa məhəbbət yaradan müqəddəs insan! Hər kəsin ilk dediyi kəlmə! İnsana, həyat bağışlayan yeganə, ölməz, əbədi varlıq! İnsanın, əzəlin başlanğıcı, dünyanın sonu. Onun nəfəsi isti qucaqdır. O, ölməz sənətkarların bədii ustalıqla vəsf etdiyi incə, zərif duyğulu, ayıqlu mələkdir:

**Ana, ana, sən qısaldıb ömrünü,
Mənə daim uzun ömür dilədin.
Əridib öz gözəlirinin nurunu
Mənim ömür yollarına çilədin.**
Ana! Sənin qəlbən necə pak, nəvazişin necə səmimi, təmənnaşındır! Necə mülayimsən, anacan! Əvzəlolumuz insan! Sənin əhdinə nə böyük ələmlər yaşar! Elə bir adam tapılmaz ki, bu ad

onun üçün əziz olmasın. Sən müqəddəssən, ey əziz insan, ona görə də müqəddəslərlə qoşa çəkilib adın-Ana-Vətən, Ana dili, Ana təbiət!..

Deyərlər ana qəlbə böyük hissələrin bəşiyidir. Dünyada ana məhəbbətindən güclü nə var?!

Heç kas anasız olmasın!
Uşaqların anasını itirmiş nakam şairimiz Mikayıl Müşfiq “Ana” kəlməsinin qəlbində həmişəlik bir giziltiyə çevrilibindən söz açmışdır:

**“Ana” dedim, ürəyimə yanar
odlar saçıldı,
“Ana” dedim, bir ürpənmiş oldu
canımda.
“Ana” dedim, qarşımda bir gözəl
səhnə açıldı,
“Ana” dedim, fəqət, onu görməz
oldum yanımda...**

Analar gecədən sübhə qədər körpənin bəşiyi başında ona layla çalır. Qara zülfünə övladın yolunda dən düşür ananın:

**Quşlar nəğməsinə desin ahəstə,
Ayrılməsın deyə körpə yuxudan.
Ana ayləndə bəşiyin üstə,
Onun da önündə ayılır cahən.
Ana! Hərdən kövrək olursan, hərdən
düşüncəli olursan! Çox böyük hikmətsən
ana!**

Böyük dramaturqumuz Cəfər Cabbarlı “Ana” şeirində sanki bütün övladların ürək sözlərini ölməz misralarda əbədiləşdirmişdir. Ədibin şeirində yaratdığı qəhrəman heç kəmdən, heç nədən qorxmur, o, yalnız ananın böyüklüyü qarşısında səcdə edir, o, yenidən uşağa dönür, kiçilir, balacaqlaşır, ananın həzin laylası ilə uyuyun məsum körpəyə çevrilir:

**Bütün vücüdüm əsər, ruhum ey-
ləyəm pərvaz,**

Uçar səmələrə o ələmi-xəyalətdə.
Yatar, ölər bədənim, nitqdən
düşər bir söz,

Ana... Ana... Sənə mən rəhibəm
iftətdə!

Ananın övlada olan məhəbbəti tükənməzdir, müqəddəsdir. O, insanın qaralmaz günəşi sayılan, ona ruh verən, qanad verən məhəbbətdir. Elə bir məhəbbət ki, günəşin əlvan şəfəqlərindən doğan göy qurşağı kimi insanı qoynunda bəsləyib ucaldan Vətən eşqindən, şəxsi və ictimai saadət arzularından, yaxın və uzaq dostlara olan pak, ülvi hissələrdən, əbədi vəfadan, ilqardan yaranmışdır. Elə buna görə də Məhəmməd Peyğəmbər "Behişə anaların ayaqları altındadır" demişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da "Ana haqqı-Tanı haqqı" sayılmışdır.

Ana-övlad münasibətləri əbədidir. Ana ömrünü övladına həsr edir, onun qəlbi övlad üçün çırpır, övladın sevinci, kədəri ilə yaşayır, onu həmişə xoşbəxt, ucalıqda görmək istəyir, ən xoş duyğularını, arzularını övladla paylaşır. Lakin, mənəcə, övladın anadan uca olması mümkün deyil. Şair deyir:

Harda olsa, bir yerdədir hər zaman,

**Ana qəlbi balasından gen deyil.
Əgər ana ürəyinə toxunsan,
Quş yuvası dağıdarsan elə bil.**

Dünyaya böyük dühaları bəxş edən də anadır, adı əməkçi insanı da. Hər kəsin qəlbində öz anası bütün analardan əzizdir, fərqlidir.

Mənim anam anaların ən yaxşısıdır. O, mehriban, sadə, təvazökar bir insandır. Özünü övlad üçün fəda etməyə hazırdır. Ana və gəlin ləyaqəti bu insanın mənəviyyatında vəhdətləşib, daşlaşıb. Həyatda qazandıqı uğurlar öz zəhməti

hesabına olub. O həm də peşasına ürəkədən bağlanan müəllimdir. Onun simasında ürəyinin paklığından doğan bir mərədnəlik var. Amma mənim üçün yaxın dost, qayğıkeş ana, dünyagörüşlü müəllim, insanı ürəkədən duyan sirdaşdır.

ÇÖRƏK MÜQƏDDƏSDİR

Hələ onda mənim altı yaşım olardı. Atam bizi gəzməyə aparırdı. Birdən o, səkinin kənarından nəsə götürdü, öpüb gözünün üstə qoydu. Mən atamdan nə üçün belə etdiyini, götürdüyünün nə olduğunu soruşduqda: "Qızım, çörək qırığıdır, onu yerə atmaq günahdır" dedi. Sonra atam bizə "Sehrlı sünbül" nəğilini danışdı...

O vaxtdan illər keçib. İndi çörək, onun müqəddəsliyi, gərəkliliyi haqda məlumatlarım daha çoxdur.

Oğuz eli ta qədimdən əkinçiliklə məşğul olub. Torpağa dan əkib, sünbül, taxıl becərüb, dəyirmanında üyüdüb, un hazırlayıblar, ondan çörək bişirib qidalanıblar. Çörəyi müqəddəs bilib ulularımız. And içəndə "çörək haqqı" deyiblər. Çörək kəsdikləri adamlarla sədəqətli olublar, "çörəyi itirmək olmaz" fikirləşiblər.

Şair Süleyman Rüstəm "Duz-çörək" şeirində deyir:

**"Qazancını itir, malını itir,
Ancaq duz-çörəyi itirmə, oğlum!"**

Çörəyə aid çoxlu atalar sözü yaranıb: "Çörək müqəddəsdir", "Çörək açan qapını qılinc açmaz". Şeirlər, mahnılar qoşulub. Xalq şairi Səməd Vurğun yazırdı:

Sünbülüm, sünbülüm, sarı sünbülüm,

Sənmisən çiçəyim, sənmisən gülüm?

**Qaldırsın başını göylərə sarı,
Geniş xırmanlarda dərz tayaları.
Baxdıqca düşmənin gözü**

qaralsın,

Xəzan yarpağıtək üzü saralsın!

Çörək əzaldən elin varı sayılıb. Ruzi, bərəkət hesab olunub. Axı çörək əvəzsiz qıdadır. Ölkədə çörək bolluğu olanda dolanısq da, güzəran da yaxşı olur. İnsanların üzündə sevinc duyulur. Çörəksiz yaşamaq mümkün deyildir, çörəyin qədrini bilmək lazımdır. Şair demişkən:

**Torpağa düşməsin havayı bir dən,
Çörək bol olarsa, basılmaz vətən!**

Xalqımız ən əziz qonaqlarını duz-çörəklə qarşılayır. Vətəni qorumağa gedən mərd oğulları duz-çörəklə yola salır. Yoldan keçənlərə isti çörək təklif edilir. Bu, bizim milli adətlərimizdəndir.

Nənlərimiz, analarımız ta qədimdən müxtəlif cür çörəklər bişiriblər. Təndir çörəkləri, sac çörəkləri və s. Sonralar çörək zavodları, sexləri tikildi, istifadəyə verildi. Əhəlinin maddi tələbatını ödəmək üçün müxtəlif çeşiddə çörək bişirildilər.

İndi bişirilən çörəklərin çeşidi daha çoxdur. Hamısı da dadlı, ətirlil.

Lakin çörək heç də zəhmətsiz başa gəlmir. İlk vaxtlar daha çətin imiş. Yeri əkmək, toxum səpmək, suvarmaq,

məhsul yığmaq kimi bütün işlər əllə görülmüş.

Getdikcə insanlar texnikadan istifadə edərək ölkəmizdə məhsul bolluğu yaratdılar. Çöllərə bəzak verən qızıl budaqlı, sarı saçaqlı, gen zəmidə dəniz tək ləpələnən laçək-laçək sünbül yetişdirildilər:

**Sarı buğdan var sənin,
Dövlətsən Vətənin.
Qoymarıq heç bir dənin,
Yerdə qala, sünbülüm,
Boy at hələ, sünbülüm.**

Çörəyə həmişə hörmətlə yanaşmaq, onun qədrini bilmək lazımdır. Əbəz yera demirlər ki, çörəyi itirəni, tapdayanı çörək tutar, ruzisi kəsilər. "Çörəyə qənim olana Allah qənim olar".

Bəzən çörək qırıntılarını ayaqlayib keçənlərə, küçələrdə çörək tullayanlara rast gəlirik. Belələrinə qarşı barışmaz olmalıyıq.

Hamı bilməlidir ki, çörək minlərlə insanın zəhməti hesabına başa gəlir və fəravan yaşayışımızın əsasını təşkil edir. Bir sözlə, çörək müqəddəs nemətdir. Çörək itkisinə yol verməməliyik. Yaşayışımızın, sağlamlığımızın əsasını təşkil edən çörək sarıdır, o nə qədər bol olarsa, ordumuz da güclü olar, əsgərlərimiz də silahdan möhkəm yapışarlar. Vətən də ürəklə müdafiə olunar.

(Ardı var)

XX ƏSR: ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİ TƏDQIQATLARDA

İradə ŞƏMSİZADƏ, dosent

Açar sözlər: ədəbiyyat tədrisi, tədris inkişafı, üsul və vasitələr, prinsiplər, pedaqoji.

Azərbaycanda K.D.Uşinski pedaqoji məktəbinin davamçısı, ədəbiyyatımıza M.F.Axundzadə ədəbi məktəbinin nümayəndəsi kimi daxil olan Rəşidbəy Əfəndiyev XX əsr Azərbaycan maarifinin görkəmli nümayəndələrindən biri idi. O, şair, dramaturq, tərcüməçi, publisist və etnoqraf olmaqla bərabər, ömrünü xalq maarifinin inkişafına həsr etmiş, yazıçı-tərbiyəçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Professor Əli Sultanlının belə bir fikri çox maraqlıdır: «Əfəndiyev əməli pedaqoji fəaliyyəti ilə bir sırada, Azərbaycanın başqa müəllimləri kimi, teatr sənətinin tərəqqisində bilavasitə iştirak edərək aktyor olmuş və pyeslər yazmışdır.

Rəşidbəy, hər şeydən əvvəl, müəllim və pedaqoqdur. Üsuli-cədid məktəbləri üçün dərslilər («Uşaq bağçası», «Bəsirətül-ətfal»), şagirdlər üçün uşaq şeirləri yazmış, Avropa, rus və fars ədəbiyyatından şeirlər, təmsillər tərcümə etmişdir» (5, 61).

R.Əfəndiyevin ədəbiyyat tədrisi barədə çoxsahəli görüşlərinin birincisi onun ibtidai siniflərdə ana dili və ədəbiyyat tədrisi məsələləri ilə bağlıdır. Bu, özünü iki dərslikdə- «Uşaq bağçası», «Bəsirətül-ətfal»da aydın şəkildə göstərir.

Şagirdlərdə hələ erkən yaşlardan mütləq mədəniyyətini formalaşdırmağa çağıran fikirləri R.Əfəndiyevin nə qədər uzaqgörən bir metodist olduğunu

vurğulayır:

1. Uşaq şeirləri bədii cəhətdən dolğun, vəznə oynaq və yüngül olmalıdır; tez əzbərlənməli, asan yadda qalmalıdır.

2. Uşaq əsərləri bədii təsirə, emosional gücə malik olmalı, uşağın qəlbinə, mənəvi təsir etməlidir;

3. Uşaq əsərləri balacalarda xeyirxah əxlaqi sifətlər aşılamalı, böyüklərə hörmət, doğruluq və düzlük tərbiyə etməlidir...

R.Əfəndiyevin ədəbiyyat tədrisi ilə bağlı görüşləri ilk olaraq, «Bəsirətül-ətfal»da verilmişdir. Onun bu dərsliyi Azərbaycan məktəbləri üçün ədəbiyyatdan mükəmməl tədris vəsaiti kimi həm öz dövründə, həm də sonrakı dövrlərdə yüksək qiymətləndirilmişdir.

F.Köçərlinin diqqətini «Bəsirətül-ətfal»ın üç cəhəti xüsusi cəlb etmişdir:

1) dərsliyin məzmunu, onun «zəngin tərcümələr, həm də orijinal materialdan tərtib olunması;

2) dərsliyin metodik cəhətdən «çox ağıllı və yaxşı tərtib» edilməsi;

3) məktəb dərsliklərinin şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğunluğu.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyat dərsliləri təkcə ədəbiyyat tədrisi ilə maraqlananlar üçün yox, ədəbiyyat tarixini tədqiq edən mütəxəssislər üçün də mənbə rolunu oynamaqdadır.

«Bəsirətül-ətfal» ədəbi əlaqələri

öyrənmək baxımından da maraqlıdır. Bu cəhətdən rus və Azərbaycan ədəbi əlaqələrini öyrənməkdə R.Əfəndiyevin və onun dərsliyinin üstündən sükutla keçmək olmaz. Professor M.Rəfil, akademik M.Arif, daha sonra M.Cəfər və Ş.Qurbanov kimi tədqiqatçılar bu məsələdən geniş bəhs etmişlər.

«Bəsirətül-ətfal» haqqında geniş elmi məlumat K.Talibzadənin «XX əsr Azərbaycan tanqidi» adlı tədqiqat əsərində verilmişdir. Bu dərslik pedaqoq və metodistlərin də diqqətini cəlb etmişdir. Professor M.Mehdizadənin fikrinə, bu dərslik özündə əvvəlliklərə nisbətən «yeni prinsiplər» əsasında tərtib edilən şagird və müəllimlərin əldən-əlib verdikləri yeganə oxu kitabı idi». O, ana dilinin məktəblərdə tədrisini yaxşılaşdırmaq üçün çox böyük rol oynayan vəsait olmuşdur. «Bəsirətül-ətfal»ın pedaqoji qiyməti ondadır ki, orada dərc olunan təlim materiallarının çoxu Azərbaycan və rus ədəbiyyatı klassiklərindən, o cümlədən, Puşkinin və Krilovun əsərlərindən alınmış, müəllifin özü tərəfindən tərcümə edilərək kitabə salınan materiallar idi. Prof. A.Abdulayev isə yazır: «Müəllif burada (yəni «Bəsirətül-ətfal»da) zaman üçün bir sıra faydalı fikirlər irəli sürmüşdür» (3, 111).

Belə bir sual maraqlıdır: «Bəsirətül-ətfal»-ın tərtibində R.Əfəndiyev hansı pedaqoji-metodik prinsipləri əsas götürmüşdür? Bu dərsliyin tərtibində o, hansı metodik çətinliklərlə qarşılaşmış və bunların öhdəsindən necə gəlmişdir?

Professor C.Əhmədov yazır: «Dərsliyin tərtibində, hər şeydən əvvəl, «yuxarı yaşlıların» tərbiyəsi, bədii əsərləri müstəqil dərk etməyi bacarmaq qabiliyyəti nəzərə alınmışdır. Bu prinsip

dərslidəki bədii parçaların həcmində, forma rəngarəngliyində, bədii dil və təsir vasitələrinə görə bir-birindən fərqliliyində və s. özünü göstərir. «Bəsirətül-ətfal»-da R.Əfəndiyev söz vasitəsi ilə əyani təsəvvür yaratmağı əsas prinsip kimi qəbul etmişdir» (4, 85).

Bütövlükdə isə, R.Əfəndiyevin dərsliləri əyani prinsipdən istifadənin ən yüksək nümunələridir. «Uşaq bağçası» dərsliyinə yazdığı metodik göstərişlərdə R.Əfəndiyev deyir ki, əgər uşaq müəyyən əşyanı yaxşı təsəvvür etməzsə, onun özünü və ya şəklini göstərmək məqsədatıvafıdır.

Malumdur ki, tədris materiallarının mənimsədilməsində müqayisə üsulunun rolu əvəzsizdir. Bu üsul şagirdi fikri cəhətdən fəallaşdırır, təlim materialını onun daha möhkəm mənimsəməsinə şərait yaradır. Müqayisə üsulunu nəzəri metodlara daxil edən professor H.Babayev yazır: «Obrazlı ifadə ilə desək, müqayisəsiz, qarşılaşdırmasız dil dərslisi susuz dəyirmanı xatırlatmasa da, suyu həddindən artıq azaldılmış, tam iş qüvvəsindən düşmüş dəyirmanı xatırladır. Bunu ona görə susuz dəyirmanə bənzətmədik ki, müqayisəsiz dərs olarsa bilər, yəni dərslər tam pozulmaz. Lakin elə dərslərdənsə, heç olmasa, bu cür dərslər yaxşıdır. Müqayisə Azərbaycan dili dərslərinin canıdır. Əslində müqayisə və qarşılaşdırma olmayan şəraitdə müəhsibə heç mümkün də deyildir. Yəni mənalı, məzmunlu müəhsibədən söhbət gədməz. Müqayisədən ən çox müəhsibə zamanı, müəllimin izahı zamanı istifadə edilsə də, biliyi möhkəmləndirən və təbii dərslərdə də bunsuz keçinməz olmas» (6, 153).

Bu üsuldən «Bəsirətül-ətfal»ın

tərtibində istifadə olunmuşdur. Müəllif bu üsuldən sadəcə olaraq ayrı-ayrı bədii parçaları mövzularına görə müqayisə etmək üçün yox, konkret bədii parçaların yazılmasında, konkret bir mətnin tərtibində, onun təsir gücünün artırılmasında istifadə etmişdir. Məsələn, uzaq səfərə gedən bir gəncin ürək çırpıntıları nəsr ilə ifadə edilmiş («Doğma yurd») parça ilə verilir, məlumatı tamamlamaq üçün dərsliyə «vətən məhəbbəti» şeri də daxil edilir:

**Vətən pabəst qılmaq şəxsi bu bir
sirri-hikmətdir,**

**Vətən vırana də olsa, məsəldir:
məhz-i-cənnətdir.**

**Həvəsi can verir cana, suyu taqət
verir cismə,**

**...vətən qüvvət verir qəlbə, vətən
cürət verir şəxsə... (5, 99-100).**

Beləliklə, «Bəsirətül-ətfal»-ın məzmununa daxilidir:

1. Klassik ədəbiyyat nümunələri və müəllifin özü tərəfindən yazılan bədii parçalar;

2. Rus ədəbiyyatından tərcümə nümunələri;

3. İran və türk ədəbiyyatı nümunələri.

Sonda isə bu sual meydana çıxır: «Bəsirətül-ətfal»-dakı ədəbi fikirlər hansı metodik əsaslara xidmət edirdi? Müəllif bu mülahizələrində nə kimi metodik prinsipləri gözləyirdi?

R.Əfəndiyev dərslində, əvvəlki dərslərdən fərqli olaraq, oxu materialları ilə yanaşı, şagirdlərin ədəbi-nəzəri hazırlığını inkişaf etdirən ədəbiyyat tariximiz, ayrı-ayrı klassiklərimiz haqqında onlarda müəyyən təsəvvür yaratmağa təşəbbüs olmuşdur. Müəllif ədəbiyyat tədrisi üçün vacib olan

nəzəri məsələləri seçmişdir. Məsələn, dərsliyin ikinci nöşrində Füzuli haqqında verilən məlumata nəzər salaraq:

«Çox etibarlı rəvayətlərə görə türk dilində nəsr və nəzm yazmaq binasını Füzuli qoymuşdur. Buna görə, Füzulini ədəbiyyatımızın atası hesab edirlər. Füzuli bir türk şairin təxəllüsüdür. Adı Molla Məhəmməddir. Atasının adı Süleymandır, hicrətin 970-ci ilində Bağdad şəhərində təvəllüd edibdir. Vəfatının ili məlum deyildir. İşbu Molla Məhəmməd Bağdadinin əsərlərindən: Divan Füzuli, Hekayeyi-Leyli və Məcnun, Hədiqəttüsüdə ən məşhurdur. Fəşahət və bəlağətdə bərabəri yox bir adam imiş...» (95, 108).

R.Əfəndiyev öz sələfi M.Şəfinin metodik irsindən təsirlənmiş və onun üsullarından bəhrələnməmişdir, çünki onun təhsil illəri və fəaliyyəti daha çox Tbilisi ilə bağlı olmuşdur. «Bəsirətül-ətfal»-da Füzuliyə verilən yer M.Şəfinin dərslərlərində verilən yer arasında yaxınlıq vardır.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair fikirlərə də R.Əfəndiyevnin yaradıcılığında təsadüf edilir. Bu daha çox, «Bəsirətül-ətfal»-ın ikinci hissəsindədir. O, ədəbiyyatdan fikir tələb edir və yazır: «Ədəbiyyatı anlamağa və özünə qandırmağa fikir lazımdır. Ham söz söyləməkdən, həm də yazı yazmaqdan müqəddəm ən əvvəl zehnimizə gələn şeyə «fikir» deyilir. Fikirsiz danışılmış sözün və yazılmış kəlamın nə hüsnü var?» (5, 110).

«Yazının növləri» başlığı altında nəsrə nəzmin fərqi, nəsrin növlərindən, nəzmdən, əruz bəyanından və xalq ədəbiyyatından bəhs edilir. Müəllif bir qayda olaraq, bu prinsipi rəyət edir,

əvvəlcə ədəbiyyat nəzəriyyəsinin ayrı-ayrı bəhsləri haqqında qısa elmi məlumat verir, sonra isə bu məlumatı ayanılaşdırmaq məqsədi ilə konkret nümunələrə müraciət edir.

«Bəsirətül-ətfal»dakı metodik prinsipləri aşağıdakı şəkildə xülasə etmək mümkündür:

1. Bu dərslək yeni təlim üsullarına əsaslanmış, demokratik məzmunludur, pedaqoji və metodik prinsiplər əsasında tərtib olunub.

2. Müəllif, hər şeydən əvvəl, təlimin məzmunu ilə maraqlanmışdır.

3. «Bəsirətül-ətfal» təkcə məktəb dərsliyi olmamış, həm də özündə ədəbiyyat tarixi materiallarını ehtiva etmişdir.

4. Dərslək, əsasında dini görüşlərə dayanan məhdud metodik mülahizələrə də yer verilmişdir.

R.Əfəndiyev Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində mühüm yer tutan tarixi şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur.

Ədəbiyyat tədrisi tarixində bu fənnin keçdiyi yolu izləmək nöqtəyənəzərindən mühüm olan hadisələrdən biri də F. Ağazadənin «Ədəbiyyat məcmuəsi» (1912) dərsliyidir.

İlk cəsarətli elmi-metodiki çıxışı ilə II müəllimlər qurultayının (1907-ci ilin 28 avqustu) iştirakçıları heyrətə salan Fərhad Ağazadə (Şərqli) yazı taxtası qarşısında dayanaraq, ərəb əlifbasının yazıda və qiraətdə törətdiyi çətinlikləri əyani surətdə, inandırıcı misallarla göstərir və yeni «Əlifba» kitabının üstünlüklərini nümayiş etdirirdi. Mədəni inqilab cəbhəsinin ən fəal mübarizlərindən sayılan F. Ağazadənin adı həmişə iftixarla yad edilir. S. Ağamalıoğlu (Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitə-

sinin sədri) onun haqqında yazdığı rəydə F. Ağazadəni yüksək qiymətləndirmişdir. Bu rəy rus dilindədir (7 fevral 1929-cu il) (3, 310-311). Rəydə göstərilir ki, yaşının çoxluğuna və xəstə vəziyyətinə baxmayaraq (onun qıçı amputasiya edilmişdi), o, latın qrafikalı əlifbaya keçilməsində ən fəal iştirakçılardan biri olmuşdur. Rəyin sonunda onun dövlət pensiyası ilə təmin olunmasının zəruriliyi göstərilir (bax: 3, 310-311).

Onun ədəbiyyat tədrisi haqqında fikirləri «Ədəbiyyat məcmuəsi» dərsliyində toplanmışdır. Bu dərsləkdə əvvəlcə N. Gəncəvi, Ə. Xaqani, M. Füzuli, Nəbati və başqa klassiklərin hayatına dair bioqrafik xarakterli məlumat verilir, ayrı-ayrı nümunələrdə şagirdlərdə mükəmməl ədəbi bilik və bədii zövq aşılamaq tələbini əsas göstərir.

O, klassiklər haqqındakı məlumatlarda ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyat tarixinə dair tədqiqatlarla, xüsusilə F. K. Öçərli və A. Saiqin əsərlərinə əsaslanmışdır.

Dərsliyə daxil edilən nümunələrin seçilməsi də metodik cəhətdən düşünülmüşdür. Məsələn, Nəbatinin məşhur «Ləngüləngəm» şeirinin dərsliyə daxil edilməsini prof. C. Əhmədov həmin şeirin ifadə tərzini, dili, təkrirlərlə zəngin olması ilə əlaqələndirir və yazır: «Şeirin dili, ifadə tərzini təkrirlərlə zənginliyi tədris üçün əlverişli olub, tez əzbərlənir və onun maraqlı oxunmasına imkan verir. Bunlar isə bədii əsərlərin səmərəli tədrisində vacib şərtlərdəndir» (4, 90).

Rus klassiklərinin tədrisində bir metodist kimi hərəkət edib, əvvəlcə azərbaycanlı uşaqlara onların tərcümeyihəliyi öyrətməyi məsləhət görür və yalnız bundan sonra əsərlərini oxutmağı faydalı

sayırdı.

F.Ağazadə Azərbaycan müəllimlərini başa salırdı ki, ədəbiyyat tədrisində milli ədəbiyyat nümunələrinin öyrədilməsi ilə işi məhdudlaşdırmaq olmaz. O yazırdı: «O millət ki, hələ Şekspirdən bixəbərdir, Şekspiri lisanına törcümə etməmişdir, bu gün axlaq və ədəbiyyatca ən geridə qalan millətlərdən sayılacağına şübhə yoxdur».

Abdulla Şaiqin ədəbiyyat tədrisi tarixində xüsusi mövqeyi vardır. «Hər işdə istedad lazım olduğu kimi, müəllimlikdə də istedad olmalıdır» şüarını əsas tutan A.Şaiqin ədəbiyyatı sevməsi və onu ehtirasla tədris etməsi sabiq tələbələrini xətirələrində və arxiv materiallarında geniş yer tutur. Məsələn, S.Rəhman öz müəlliminin metodik bacarığını belə səciyyələndirir: «Şaiq əsil müəllim idi... Fənni mükəmməl bilirdi. Əsərləri çox məharətlə təhlil edirdi» (5, 113).

Əgər dərsdə müəllimlə şagird arasında qarşılıqlı məhəbbət zəifdirsə, onda qarşıya qoyulan məqsədə də çətin nail olmaq olar. S.Rüstəm müəlliminin bu xüsusiyyətini təsvir edərək yazırdı ki, A.Şaiq «ədəbiyyatı biza çox sevdirdən ədəbi zövqü tərbiyə edənlərdən biri olmuşdur».

A.Şaiqin təlim prosesindəki prinsiplərindən biri inandırmaq, fikri əsaslandırmaq, şüurluluq idi. M.Hüseyn onun dərslərindəki bu cəhətləri nümunə göstərərək deyir: «O...beynimizə şeir və sənətin gözəl nümunələri ilə istirahət verirdi».

Onun müəllimlik təcrübəsində metodik ustalığı xüsusilə qeyd edilməlidir. O, «rus-tatar» məktəbləri kimi tədris ocaqları şəbəkəsinin geniş-

ləndirilməsini vacib hesab edir, «tamamla yeni dərsləklərdən istifadə olunmasını tələb edirdi. A.Şaiq, K.D.Uşinskiyin prinsipləri ilə yazılmış «Vətən dili» və «Uşaq bağçası» kimi dərsləkləri ön plana çəkirdi. Onun metodik qənaəti belə idi: «Əsil müəllim həm də yaxşı metodist olmalı, yeni təlim üsullarını dərslə təbii etməyi bacarmalı, pedaqoji prosesə yaradıcı münasibət bəsləməlidir».

A.Şaiqin ədəbiyyat tədrisi haqqında görüşləri dərsləklərdə ifadə olunmuşdur. Onun sovet hakimiyyəti qurulmamışdan əvvəl yazdığı «Uşaq göz-ülüyü» (1908), «Gülşəni-ədəbiyyat» (1910), «Gülzar» (1912), bir qrup müəlliflərlə birlikdə tərtib etdiyi «İkinci il» (1908) dərsləklərində biz A.Şaiqi həm yaxşı ədəbiyyatşünas, həm də bacarıqlı metodist kimi görürük.

Professor C.Əhmədov A.Şaiqin ana dili və ədəbiyyat dərsləklərinin metodik məziyyətlərini, bu tədris vasitələrinin XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan məarifinə necə xidmət etdiyini konkret mülahizələrlə bildirir:

1. Bu dərsləklər yalnız metodik vəsait deyil, həm də ədəbiyyat tariximizin tədqiqində ilk mənbə kimi istifadə olunur.

2. A.Şaiqin dərsləkləri XX əsr Azərbaycan məktəbinin ehtiyaclarını ödəmək baxımından mühüm metodik hadisədir.

3. A.Şaiq dərslək yazarı bir müəllif və metodist kimi təcridən inkişaf etmiş, təkmilləşmiş və püxtələşmişdir.

4. A.Şaiqin dərsləkləri onu bacarıqlı bir müəllim- metodist, dərslək müəllifi, törcüməçi, nəzəriyyəçi kimi öyrənmək üçün zəngin material verir (5, 151).

«İkinci il» dərsləyi 1908-ci ildə nəşr

edilmiş və bu dərsləyin əsas müəlliflərindən biri də A.Şaiq olmuşdur.

Dərsləyin araşdırılması göstərir ki, A.Şaiq bədii parçalardan istifadə edilməsində iki cəhətə xüsusi fikir verir. Birincisi, o, çalışırdı ki, yazdığı əsərlər bədii cəhətdən keyfiyyətli olsun, uşaqlarda bədii zövq tərbiyə etsin, onları əyləndirə bilsin, biliklərini dərinləşdirsin və tamamlasın; İkincisi o, dərsləyə daxil edilən bədii parçaların ideya və məzmununa diqqət yetirirdi.

Emlər namizədi, dosent D.Mustafayeva A.Şaiq irsini tədqiq edərək göstərir ki, o, məktəb dərsləklərinə daxil etdiyi əsərlərə hər cəhətdən diqqətlə yanaşırdı. O bu əsərlərə pedaqoq və metodist gözü ilə baxır, qələmə aldığı hadisələri həm də didaktik və metodik cəhətdən əsaslandıraraq şagirdlərə çatdırırdı.

Dərsləkdəki bədii parçaların, eləcə də A.Şaiq əsərlərindən verilən nümunələrin metodik təhlili belə bir nəticə çıxartmağa imkan verir ki, «İkinci il» kitabının didaktik və metodik cəhətdən düzgün istiqamətdə tərtibinə kömək edən şairin müəllimlik təcrübəsi, metodik bacarığı olmuşdur.

Ə.Mirəhmədov bu kitabı «Azərbaycan ədəbiyyatını uşaqlara sevdirmək nəqteyi-nəzərindən o dövr üçün çox dəyərlı bir dərslək kitabı» kimi qiymətləndirmişdir.

«Gülzar» dərsləyi bu gün də ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika və metodika sahəsində çalışan mütəxəssislərin tədqiqat obyektidir. Bu dərslək yeni, orijinal dərslək idi, yeni mündəricatə, yeni metodik-pedaqoji əsaslara malik idi.

Dərsləkdə M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani kimi

klassiklərlə yanaşı, M.Ə.Sabirə, A.Sah-hətə də ayrıca yer verilmişdi. Ədəbiyyatşünaslarımız dərsləkdəki törcümələri də yüksək qiymətlən-dirirlər: «Qaçaq» (M.Y.Lermontov), «Sail» (A.P.Cexov), «İntizar» (Nik-itin) və s.

Dərsləyin pedaqoji və metodik əsaslarını, onun təlim-tədris prosesindəki rolunu məhz bu cür qiymətləndirmək olar:

1. Bu dərslək qabaqcıl, demokratik pedaqoji-metodik fikirlərdən səmərəli istifadə əsasında yaradılmışdır. K.D.Uşinski dərsləklərinin metodik əsasları bu dərslək üçün yaxşı nümunə olmuşdur.

2. A.Şaiq dərslək tərtibi sahəsində müstəqil işləmək qabiliyyətini bir daha sübut etmiş, bacarıqlı metodist olaraq xeyli təkmilləşmiş və püxtələşmişdir. O həm təlim materialının ideya məzmununa, həm də onun mənim-sənlim-səsinin pedaqoji, metodik və bəzən də psixoloji xüsusiyyətlərinə fikir verməyə çalışmışdır.

Uşaq marağını və psixologiyasını nəzərə alan müəllif dərsləyin didaktik əsasına, materialların rəngarəng olmasına da ciddi yanaşmışdır. Bu dərslək, hər şeydən əvvəl, öz metodik məzmunu, tədrisi üçün məsləhət görülən əsərlərin xüsusiyyətləri ilə fərqlənən bir məktəb kitabı olmuşdur.

Sovet hakimiyyəti illərində A.Şaiq 14 il bilavasitə pedaqoji prosesdə çalışmışdır. O, orta məktəbdə ədəbiyyat müəllimi, ali pedaqoji institutda müəllim-metodist kimi fəaliyyət göstərmişdir. Öz dərsləklərində metodikadan istifadə edən A.Şaiqin tələblərindən biri də belə idi: «məzmun və bədii forma üzərində iş əsərin qayəsini açmağa kömək etməlidir»

(5, 203).

O, XX əsrin ən böyük ədəbiyyat metodisti və müəllimi idi.

1926-cı ildən etibarən ibtidai və orta məktəblərdə çalışan Azərbaycan dili müəllimləri, darülmüəllim və pedaqoji institut tələbələri üçün Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikasına dair ayrıca kitab şəklində metodik vasitələr yazıb çap etdirirlər. Bunlardan biri də B.Çobanzadənin 1926-cı ildə nəşr etdiyi «Türk dili və ədəbiyyat üsuli-tədrisi» kitabı idi. Uzun bir müddət keçdikdən sonra prof. B.Çobanzadənin bu əsəri, digər yazıları kimi latın qrafikalı əlifbaya keçirilərək, 2007-ci ildə çap edilmiş «Seçilmiş əsərləri»nin (5 cildə) III cildinə salınaraq, «Şorq-Qorb» mətbəxinə nəşr edilmişdir (bax:7).

Əsər I, II qisimlərdən ibarətdir və II qisim «Tarix dili və ədəbiyyatın tədris üsulu» adlanır (7, 181-199). Əsərin giriş hissəsində məlum olur ki, bu kitabı yazmadan əvvəl müəllif ana dilinin tədrisi metodikasına dair rusca yazılmış bir sıra əsərlərdən istifadə etmişdir.

O, Azərbaycan Dövlət Darülfünunun şərq fakültəsində türk dili və ədəbiyyatı metodikasi kursu üzrə mühazirələr oxuduğu zaman həmin materialları sistemə salmış, «Türk dili və ədəbiyyatı üsuli-tədrisi» adı ilə nəşr etdirmişdir. Müəllif yazır: «Bu əsərin yalnız öz tədqiqatımızdan ibarət olmadığını söyləməyə həcat belə yoxdur. Çünki hər bəhsdə mənbələrimiz bir çox dəfələr zikr edilmişdir. Bununla bərabər, əlifba, sərf kimi bəhslərdə hər kəsdən ziyadə rusların parlaq üsulçuları sayılan: Uşakov, Afanasıyev, Peşkovski, Sokolov, Derfavin... kimi alimlərin əsərlərindən faydalan-dığımızı ayrıca qeyd etməliyik»

(7, 6-7; həmçinin bax: 3, 323).

Əsərin «Ədəbiyyat tədrisindəki üsullar» adlı bölməsində bir çox üsul və vasitələrdən bəhs edilir. Bunlardan birincisi laborator üsulu adlanır. Bu üsul tələbənin özbaşına, müstəqil surətdə çalışmasını maksimum təmin etmək, onu ədəbi əsərlərin təhlili və tərkibi işlərinə mümkün qədər şüurlu surətdə daxil etməyi nəzərdə tutur.

Daha sonra müəllif, bu üsulun bir çox şəklləri olduğunu qeyd edərək, onların içərisindən sual-müsahibə üsulunu seçir:

«Ədəbi əsərlərin mühərrirlərin əvvəldən hazırlanmış dərsləklər, dərslər rəhbərlikləri vasitəsilə oxunması nəticə etibarilə daima mücərrəd və səthi olur. Bunun üçün müəllimlər çoxdan bəri yeni üsullar araşdırırdılar.

Bu araşdırmaların nəticəsində leksiya-dərs üsulunda bir addım irəli olan sual-müsahibə üsulu (метод собеседования) doğdu» (2, 280).

Ədəbi müsahibələr adı altında əsərlərin suallar əsasında təhlilini irəli sürən B.Çobanzadə onların bir növünü «ədəbi məhkəmə»lər adlandırdı.

Ədəbi referatlar və yazı işləri üsulu tələbələrin öz fikirlərinin yazı vasitəsilə təsbit olunmasını əsas hesab edir.

Ədəbi dərnəklərin 1917-ci ildən fəaliyyət göstərdiyini qeyd edən alim, onların vasitəsilə ədəbiyyatın ictimai təşkilatçı rolunu qazandığını göstərir (s.288).

Ədəbi axşamların məktəblər yanında müntəzəm, qeyri-müntəzəm təşkil olunduğunu açıqlayaraq, onların o qədər də səmərə vermədiyini deyir. Axşamların tərtibində planın olması vacibdir. Teatro, deklasiyon (inşad),

xütbə... kimi, eyni zamanda müxtəlif ədəbi növlər yanında musiqi, deklasiyon (nəqş), tans...kimi sənət növləri də ədəbi axşamın zəruri ünsürləridir» (s.290).

Ədəbi sərgilər — sərgi (выставка) müəyyən zamanda bu mədəni və ictimai sahələrin müvəffəqiyyətlərinə yekun vurmaq üçün intixab edilən tədbirlərdən biridir.

Ədəbi gəzintilər — bunlar cürbəcür şəkildə, cürbəcür yerlərdə ola bilər. B.Çobanzadə göstərir ki, bu xüsusda da rus müəllimləri və üsulçuları bilxəss inqilabdən sonrakı pedaqoji ədəbiyyatında bir çox şeylər yazmış və düzül yollar göstərmişlər (s.292). Bu gəzintilər iki qismə ayrılmalıdır: 1) xalq ədəbiyyatı parçaları toplamaq; 2) səhər ədəbiyyatını tədqiq, təqib etmək.

Prof. B.Çobanzadə xalq ədəbiyyatını toplamaq haqqında belə yazır: «... xalq ədəbiyyatını toplamaq...belə işlərdə təcrübəli, diqqətli olmağa sövq edər. Bundan başqa, xalq ədəbiyyatına qarşı hörmətə və xalq kütlələri ilə təmasa alışıdır. Nəhayət, özünü yaşadığı ölkəni tanıdır» (7, 293). Bu barədə o, konkret düsturlar da təqdim etmişdir.

Bu deyilənlərdən savayı, professor B.Çobanzadə «Başqa üsullar» başlığı altında Yakovlev, Boqayavlenski kimi alimlərin üsullarını təqdim edir. Məsələn, Yakovlevin fikrincə, bütün ədəbiyyat dərsi dörd qismə ayrılmalıdır: 1) dərslərdən məqsəd; 2) mövzunun parçalarını mündəricə və idolojiya görə ayırmaq; 3) təbliğ (передача) üsulu; 4) bənzətmə üsulu.

L.P.Boqayavlenski tələbələrin məlumat və səviyyələrini yoxlamaqda yardımcı olaraq, anket üsulunu irəli sürür.

Yakovlevin bu fikirlərini professor

B.Çobanzadə ədəbiyyat tədrisinin əsası hesab edir:

«Ədəbiyyat tədrisində daima iki tərəfi xatirdə tutmalıdır: Birincisi, mövzunun metodjisi (üsuli-tədqiqi), ikincisi, metodikasi (üsuli-tədrisi).Biz burada ikincisi ilə məşğulmuş, lakin birincisinə aid məsələlər də az əhəmiyyətli deyildir. Çünki metodikamız mündəricə və yolları da metodolojiyinə nəticələrinə bağlıdır» (7, 298-299).

Nəticə olaraq, B.Çobanzadə hər bir müəllimin vəziyyətdən asılı olaraq səmərəli üsullar təqib etməsini məqbul sayır.

ÜİK (b) MK-nin 1931-ci il 5 sentyabr və 1932-ci il 25 avqust tarixli məşhur qərarlarından sonra yeni tipli proqramlar hazırlanmağa başlandı.

Bu dövr ədəbiyyat tədrisinin ən mühüm nöqsanlı cəhətlərindən biri də bəddi əsərlə tarixilik nöqtəyi-nəzərindən qiymət verilməməsi idi.

1934-cü il ədəbiyyat tədrisi sahəsində də dönüş ili oldu, ədəbiyyat proqramı elmi cəhətdən xeyli yaxşılaşdı.

Ədəbiyyat tədrisinin inkişafında ən mühüm mərhələ 1937-ci ildən başlanır. Yeni proqram, dərs kitabları və metodik ədəbiyyat tərtibi və nəşri bu ilə düşür. V-VII siniflərdə ədəbi qiraət tədrisi şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək, mütaliyəyə həvas oyatmaq, onlarda ifadəli oxu vərdişləri yaratmağı nəzərdə tutur. VIII –X siniflərdə isə ədəbiyyat tədrisi ədəbiyyat tarixinin xalqın tarixi ilə sıx əlaqəsinə, Azərbaycan ədəbiyyatının ideoqəzasına, bəddi ədəbiyyatın həyatı bilik mənbəyi olduğunu, ədəbiyyat nəzəriyyəsi haqqında məlumatlar verməyi bir vəzifə kimi qarşısına qoyur.

Böyük vətən müharibəsi dövründə

ədəbiyyat tədrisinin qarşısında daha ciddi vəzifələr qoyuldu. Ədəbiyyat dərslərində "vətənə məhəbbət və düşməyə nifrət hissi tərbiyə edək" ümumi başlığı altında kitabçalar, məqalələr yazıldı.

Dinc quruculuq dövründə ədəbiyyat proqram və dərslərləri ciddi müzakirə və tənqid edildi. 1953-cü ildən sonra proqram və dərslərlərdə ciddi dəyişiklik edildi. Nizami, Füzuli və s. kimi sənətkarların öyrənilməsinə daha çox vaxt ayrıldı.

İrəlidə qeyd etdiyimiz kimi, dil və ədəbiyyat tədrisi məsələlərindən bəhs edən ilk böyük həcmli kitab professor B.Çobanzadənin iki hissədən ibarət olan «Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu» (I hissə-1926, II hissə-1927) adlı kitabıdır (bax:7).

1938-ci ildən Dövlət Elmi – Tədqiqat Məktəblər İnstitutu yarandığı gündən metodik ədəbiyyat artır. F.Qasımzadə, M.Ələkbərov, H.Araslı, M. Quluzadənin elmi-metodik məqalələri diqqəti çəkir.

F.Qasımzadə başda olmaqla "Ədəbiyyat tədrisi üsulu" (1940) yazılır. M.Ələkbərov, Ə.Qarabağlı, M.Aslanov, C.Əhmədov tərəfindən «Orta məktəbdə yazı işləri» (1940), «Orta məktəbdə rus ədəbiyyatı» (1941), «Lirik əsərlərin təhlili», «Ədəbiyyat tədrisində vətənpərvərlik tərbiyəsi» (1942), «Ədəbiyyat metodikasını» (1952), «Orta məktəbdə yazı metodikasını» (1955), «Rus ədəbiyyatının tədrisinə dair» (1958), «V-VIII siniflərdə ədəbiyyat tədrisi» (1961), «Məktəbdə şifahi ədəbiyyatın tədrisi» (1961), «Dramatik əsərlərin tədrisi metodikasını» (1964), «Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisi» (1966) yazılır (bax: 3, 43-44).

M.Aslanov, C.Əhmədov, A.Baba-

yevin müəllifliyi ilə 1966-cı ildə yazılmış «Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisi» (I, II, hissə) XX əsrdə ədəbiyyatın tədrisi metodikasına dair sistemli tədqiqat hesab edilə bilər (8). Bu dərslərin I hissəsində ədəbiyyat dərslərində istifadə olunan əsas təlim üsullarına geniş yer verilmişdir: müəllimin şərh, müsahibə, ifadəli oxu, kitab üzərində iş, şagirdlərin müstəqil işi (8, 125).

Müsahibənin iki şəkildə aparılması tövsiyə olunur: evristik müsahibə, təkrarlama müsahibəsi (8, 138).

1971-ci ildə professor C.Əhmədov «Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi tarixindən» monoqrafiyasını yazır (bax:5). Bu əsərdə F.Köçərli, R.Əfəndiyev, A.Şaiq kimi görkəmli metodist alimlərin bədii əsərlərin tədris olunmasına dair elmi-metodik mülahizələri, dərslük və dərslük vasitələrinin xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat verilir (bax:5-ci ədəbiyyat).

XIX-XX əsrlərdə ədəbiyyat tədrisi metodikasını uzun və şərəfli bir yol keçmişdir. Metodik ənənələrin bəziləri ömrünü başa vurmuş, bəziləri hələ də öz səmərəliliyini və tədris-metodik əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat tədrisinin inkişafı nəticəsində metodistlər orduyu yaranmış, yeni proqram və dərslərlər meydana çıxmışdır. Hazırda bir sıra yeni tədris metodlarından istifadə etmək haqqında söhbətlər gedir. Fikrimizcə bu üsul və metodları tətbiq etməmişdən əməlli-başlı fikirləşmək, sonra qərar qəbul etmək lazımdır. Metodik ənənələrə qətiyyənlə biganə qalmaq olmaz. Onları öyrənmək və yeri gəldikcə tətbiq etmək lazımdır. Yenini tətbiq edib onun səmərəliliyini yoxlamadan köhnə ənənələrdən imtina

etmək dil və ədəbiyyat tədrisinə xeyir yox, ziyan gətirər. Bu prinsip günün tələbinə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ədəbiyyat tədrisi metodikasını proqramı. Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsi üçün. Bakı, 2001.

2. Qarabağlı.Ə. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikasını. «Maarif», Bakı, 1968.

3. Abdullayev.A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. «Maarif». Bakı, 1966.

4. C.Əhmədov. Ədəbiyyat tədrisi metodikasını.BDU nəşri. Bakı, 2007.

5. Əhmədov.C. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi tarixindən. «Maarif».Bakı, 1971.

6. Balayev.H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasını. APU nəşri. Bakı, 2003.

7. B.Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri III cild, «Şərq-Qərb».Bakı, 2007.

8. Aslanov.M. C.Əhmədov, A.Babayev. Orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisi. II hissə. «Maarif». Bakı, 1966.

XÜLASƏ

Məqalədə XX əsrdə ədəbiyyat tədrisinin inkişafı izlənilir, R.Əfəndiyev, A.Şaiq, F.Ağazadə (Şərqli), B.Çobanzadə kimi görkəmli

maarif xadimlərinin elmi-metodik fəaliyyəti tədqiq olunur. Burada, həmçinin XX əsrdə meydana çıxan proqram, dərslük və dərslük vasitələri, eləcə də ədəbiyyat tədrisi metodikasına dair əsərlərin qısa xülasəsi verilir.

РЕЗЮМЕ

Развитие преподавания литературы в XX веке

В статье прослеживается развитие преподавания (азербайджанской) литературы в XX веке, исследуется научно-методическая деятельность таких выдающихся деятелей образования как Р.Эфендиев, А.Шаиг, Ф.Агазаде (восточный), Б.Чобанзаде. Здесь также даётся краткий обзор появившихся в XX веке программ, учебников и учебных пособий, а также научных произведений о методике преподавания (азербайджанской) литературы.

SUMMARY

The XX century literature teaching development

In the article the development of teaching (Azerbaijan) literature in the XX century is traced, the scientific-methodical activity of such outstanding figures of education as R.Efendiyev, A.Shaig, F.Agazade (Eastern), B.Chobanzadeh. A short review of the appeared in the XX century syllabus, textbooks and educational supplies, as well as the scientific works on the methods of teaching (Azerbaijan) literature is given here.

Diqqət! Diqqət!

Biz Sizə – zəngin pədaqoij iş təcrübəsinə malik orta məktəb müəllimlərinə, elmi-metodik tədqiqatlarla məşğul olan alimlərə müraciət edirik. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı iş təcrübələrinə, metodikaya dair yazılara ehtiyacımız var. Jurnalımızla yaxından əlaqə saxlayın və onu məqalələrinizlə təmin edin. Unutmayın ki, o, Sizin jurnalınızdır.

Redaksiya.

MOTİVASİYANIN ZƏRURİLİYİ

Lalə LƏTİFOVA,

Ağcabədi şəhər 1 nömrəli tam orta məktəbin müəllimi

Azərbaycan təhsilinin bütün pillələrində doğma dilimizin öyrədilməsi üçün hər cür şərait yaradılmışdır. Bu da təbiiidir. Çünki öz məziyyətlərinə görə Azərbaycan dili qədim yazı ənənələri və sabitləşmiş ədəbi normaları olan dövlət dili statusundadır və artıq o, dünyanın inkişaf etmiş dilləri sırasında özünü yer tutmaq imkanlarına malikdir. Ölkəmizdə dilimizin inkişafına dövlət tərəfindən ardıcıl qayğı göstərilir.

Bu gün dövlət qayğısi ilə əhatə olunmuş təhsil ocaqlarımız doğma dilimizin saflığını qoruyan və inkişaf etdirən ən etibarlı mənbəyədir. Bir danılmaz həqiqəti də qeyd etmək lazımdır ki, ana dilimizin dövlət dili kimi tətbiqində, onun imkanlarının genişlənməsində və xalqımızın ən qiymətli sərvəti kimi dəyərləndirilməsində ulu öndər Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur.

Artıq hamıda belə bir fikir formalaşmışdır ki, ana dilini mükəmməl bilməyən, düzgün danışmayan, yazmağı, öz fikirlərini aydın ifadə etməyə qabil olmayan insan mədəni insan hesab etmək olmaz. Hətta zəngin dili olmayan cəmiyyəti də mədəni cəmiyyət hesab etmək düzgün deyildir.

Bir danılmaz həqiqət var ki, ana dilimizin dövlət dili kimi tətbiqi, onun imkanlarının genişləndirilməsi və Azərbaycan xalqının ən böyük sərvəti kimi dəyərləndirilməsi müstəqillik illərində daha yüksək səviyyəyə qalxmışdır. Azərbaycan mədəniyyətinin və zəngin tarixi irsimizin dünya ictimaiyyətinə tanınması imkanlarının yaradılması öz təsirini göstərmişdir.

Dil tədrisində də motivasiya önəmli məsələdir. Tədrisdə motivasiya zəruri prin-

siplərdir. Çünki o, fəal dərsin vacib komponenti olub təfəkkür prosesini hərəkətə gətirən və şagirdin idrak fəallığına təkan verən prosesdir. Tədrisdə həmişə müəllim qarşısında belə sual durmalıdır: "Motivasiyanı necə həyata keçirə bilərəm?". Hər şeydən əvvəl, müəllimlər məsələlərin izahına ayrıca yer verməlidir. Şagirdlərə yeni biliklər verməlidir. Məsələn, dil hər bir fərdin, ümumilikdə isə xalqın mövcudluğunu şərtləndirir, onu başqar mədəniyyətinə qovuşdurur. Azərbaycan dili təbiətən obrazlı dildir. Ahəngdarlıq, lirizim də dilimizin təbiətindən doğur. Bugünkü dilimiz öz vüsəti ilə zəngin tarixə, güclü ənənəyə malikdir. Ədəbi dilimiz isə ümumxalq dili inkişafının yeni mərhələsidir. Əslində ədəbi dil xalqın və onun yaratdığı bütün ədəbiyyatın - ədəbiyyat tarixinin dildir ki, tarixən yaşamış görkəmli sənətkarların dilindən ayrı düşünülə bilməz. Ədəbi dil tarixinin də, tarixi qrammatikasının da tədqiqat materialı klassik ədəbi irsdir, yəni hər növ əlyazmalar, kitabələr, şifahi və yazılı, elmi və bədii əsərlərdir. Əlbəttə, folklor dili, xalq şifahi-bədii yaradıcılıq dili də ədəbi dilin ilkin şəklidir. Yeri gəldikcə tarixi faktlara da müraicət olunmalıdır.

Motivasiyada dərsin nəticəsi onun müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsindən asılıdır. Dilin tədrisində unudulmamalıdır ki, həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dil normaları bir-biri ilə həmahəng öyrədilməlidir. VIII əsrdən başlayaraq ərəb və fars dilləri rəsmi ədəbi dil kimi növbələşirdisə, Azərbaycan ədəbi dilinin daha qədim tarixə malik şifahi qolu heç bir təsiri məruz qalmadan xalq dilinin zəminində öz inkişafını davam

etdirməkdir. Buna görə də şifahi ədəbi dil müəyyən mənada yazılı ədəbi dilimizin əsası və ilki olmuşdur. Deməli, XIV-XV əsrlərdə yazılı ədəbi dil bərdən-birə klassik səviyyəyə yüksəlmişdir, onun güclü şifahi ədəbi dil zəmini olmuşdur. "Dədə Qorqud"un, "Qisseyi Yusif"in, "Əhməd Hərami dastanı"nın şifahi-bədii xalq yaradıcılığı ilə səsələməsi həm də yazılı dilin folklorla qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etdiyinin bariz ifadəsidir.

Dilimizin şagirdlərə sevdirməsində ilk şifahi kitabımızın xatırladılması da maraqlı qarşılanır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dil tədqiqatı üçün zəngin material verən əsərdir. Birinci, ona görə ki, müəyyən əsrlərdə bir neçə dəfə yazılı alındığından orada bir neçə əsrin dil xüsusiyyətləri qorunub saxlanılıb.

İkinci, ona görə ki, burada dəyişdirilməyən xalq qalmayan şeirlər, sözləmlər və s. vardır. "Kitabi-Dədə Qorqud"un, "Türk dilləri qamusu"nun tapılması ümumtürk folklor tarixini də qədim dövrlərə aparıb çıxardı, yazılı və şifahi ədəbiyyatın ayrı-ayrı növlərinin qədim tarixə malik olduğu barədə yeni fikir söyləmək imkanlarını genişləndirdi.

Kitabi-Dədə Qorqud"un çox orijinal üslubu, səpgisi var. Ərəb və farsdilli ədəbiyyat abidələrində bu üsluba, səpgiyə rast gəlmirik. Bəs bu üslub-ənənə haradan başlandı gəlir? Bu, bərdən-birə yarana bilməzdi. "Söz söylədi", "boy boyladı" ifadələri böyük maraq kəsb edir. "Boy" janrı bizə məlum olan ədəbiyyatlarda yoxdur. Bəlkə, elə "Koroğlu" dastanındakı "safərlər", "qollar" bu "boy" janrının sonrakı şifahi davamıdır?! Dastanların dili ilə "Orxon-Yenisey" abidələrinin dili arasında olan güclü ümumilik onların qədimliyini bir daha təsdiq edir.

Mövzulara uyğun olaraq türk dillərini də yada salıram. Orta əsrlər dövrü Şərq dilçiliyində diqqəti cəlb edən alimlərdən biri Mahmud Kaşğaridir. Görkəmli türkoloq-

alim M.Kaşğari XI əsrdə yaşamışdır. Bu dəhə alimin türk dillərinin sintaktik quruluşuna həsr etdiyi "Kitabi-cəvahirul-nəhv-fil-lügəti-türk" adlı əsəri hələ də tapılmamışdır. M.Kaşğari "Divani-lügəti-türk" adlı əsəri yazmaq məqsədi ilə Türkdüstani, Sibiri və Volqa çayı boyu ölkələri, şəhərləri bir-bir gəzib dolaşmış, türkdilli xalqları yaxından öyrənmiş, bu və ya başqa sözün ayrı-ayrı xalqlarda necə və hansı mənalarla işləndiyini daqiq müəyyən etmiş, nəhayət, olduqca zəngin bir ədəbi abidə yaratmışdır.

Şagirdlərin qazandıqları biliklərə əsaslanaraq orta əsrlər ədəbi dilinə də ekskurs edirəm. XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan şeir dili ərəb, fars dilləri ilə mübarizə şəraitində olsa da, öz əsl inkişaf yolunda idi. Türk dillərində danışan xalqlar da həm ərəb, həm də fars dilindən yaxa qurtarmaq istəyirdilər; özəklərdən Əmir Əlişir Nəvai, azərbaycanlılardan Nəsimi, Füzuli və başqaları bu sahədə fədakarlıq göstərmişlər. Bu mərhələ Azərbaycan şeir dilinin inkişafı tarixində klassik mərhələ idi. Biz bunu Nəsimi mərhələsi də adlandıra bilərik. Ərəb və fars dili təsirinə qarşı Azərbaycan klassik şeir dili və üslubu ənənəsini möhkəmlətmək Nəsiminin üzərinə düşmüşdü. Dövrü nəzərə aldıqda Nəsiminin dili canlı ifadə, tələffüz zərləri, məişət-danışıq səciyyəli söz və ifadələrlə zəngindir. Müasir dilimizlə Nəsiminin dili arasında bağlılıq yaradan bu cəhətlər maraqlıdır. Məsələn, təkə "ey" nidası ilə deyilən ifadə zənginliyinə dərinlik bələd olduğu qonağına gələ bilər:

"Sənsiz, ey can, könlüm aram eyləməz"

"Ey mələk surətli dilbər, cən fədadır yoluna".

Azərbaycan dilinin inkişafı tarixində dildə sözsəzə, yığcamlıq keyfiyyəti dərin köklərə malikdir. Ədəbi dilin formalaşdığı ilk dövrlərdən - Dədə Qorquddan, Həsənöglükən, Nəsimidən bir anona şəklinə davam

edib gələn bu məziyyət XV-XVII əsrlərdə Kişvərinin, Xətəinin, Füzulinin, Sarı Aşığın, Qövsinin və b. şəxsinin öz inkişafının zirvəsinə yüksəlmişdir.

Hikmətli sözlərə, şirin ibarələrə müraciət edib, fikri və düşüncəni obrazlı və yığcam şəkildə ifadə etmək keyfiyyəti Azərbaycan dilinin daxili məziyyətidir. Füzuli Azərbaycan xalq dilinin bu məziyyətini layiqincə dərk edən, onun ənənələrini sadiq qalan sənətkar idi. O, fikri yığcam deməklə mətləbi uzatmaqdan qaçır. Ümumxalq dilinin əsl adı ifadə vasitələrindən danışdıq dilinə məxsus tam, sadə söz və birləşmələrdən, məcazlardan istifadə şairin misra, beyt və bəndlərinin həcmə sıxılmış, qiymətə artırılmışdır. Şairin: "Nərgis ki, göz açdı bağa girdi, Bir baxmağilən özün itirdi"

– beytində canlı təlləffüz əsasında işlədilmiş baxmağilən sözü bir yana, "Nərgis ki, göz açdı" ifadəsi bədii haqiqətə nə qədər uyğundur.

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı və yazılı ədəbiyyatda XVI əsrin sonlarından başlayaraq güclənən qüvvətli realist meyillər öz inkişafının zirvəsində Vaqifi yetirmişdi. Vaqif cəsarətlə şeirimizə ailo və yaşayış tərzii ilə sıx əlaqədar yeni söz və ifadələr gətirmişdir. Xalqın dərdi, həyat və mənafeyi ilə bağlılıq Vaqif şeirində xəlqiliyin mühüm əlaməti kimi meydana çıxmış olur.

Yuxarıdakıların mənimsədilməsi XX əsr ədəbiyyatının dilinə də maraqlı oyadır. C.Məmmədquluzadənin çoxcəhətli yaradıcılığı dildə sadəlik və realizm məsələsini bütünlüklə əhatə edir. Böyük ədib istər öz bədii əsərlərində, istərsə də başçılıq etdiyi "Molla Nəsrəddin" məcmuəsində ədəbi dilimizi dəyişdirər, onun inkişafına təkan verə biləcək bir istiqamət seçmişdi. Ə.Haqqverdiyev, C.Cabbarlı, M.S.Ordubadı və başqalarının dili və üslubu bu realist istiqamətin yeni uğurlu addımları idi.

C.Məmmədquluzadə "Anamın kitabı"nda dövrün təlim-tərbiyə işinin vəziyyə-

tinə, milli məktəblərdə keçirilən ana dili və ədəbiyyat dərslərinin nə halda olduğunu bədii şəkildə ümumiləşdirib vermək istəmişdir. C.Məmmədquluzadəyə görə, kütləyə, camaata, xalqın tərəqqi və inkişafına xidmət etməyin bilik, elm, dars, kitab və s. heç nəyə görə deyil. Ədib hesab edir ki, ehtiyac olmadan ana dilində, xüsusilə cənabi sözlərin işlənməsi dili ümumxalq kütlələri üçün anlaşılmaz hala salır, oxumaq, elm öyrənmək və maariflənmək işləri çətinləşir.

XIX-XX əsrlərin elmi və dil üslubunun inkişafında M.F.Axundzadə, H.Zərdabi ilə birlikdə inkişaf yoluna düşən elmi dil və üslubun güclü təsiri olmuşdur. Xüsusən F.Köçərinin əsərlərində milli dilin zəmini üzərində yaradılan elmi istilahlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, azadlıq, hüriyyət, parəst, xoşrəhbərlik, ruhtəzəlyəyən, fərəhətəyən və s. kimi yeni söz və ifadələrlə, canlı dil hesabına elmi terminologiyayı zənginləşdirir. Onun "Azərbaycan tarixi materialları" adlı məşhur əsərinin ilk səhifələri nəzəri mülahizələri ilə başlayır. Azərbaycan ədəbi dil tarixində satira dili və üslubunun əlamətləri özünü məhz poeziya sahəsində daha erkən göstərmişdi. Bu satirik poeziya dili və üslubu M.Ə.Sabirə züvvəyə yüksəlmiş və "ədəbi məktəb" şəklini almışdır. "Şairəm, əsrimin ayınəsiyəm" – deyin sair dilə, danışmağa, sözə, ifadəyə də eyni mövqedən yanaşır. Şair sözü şax üzə deməkdən çəkinməzdi. O, yeni bir prinsip əsasında – tipləri danışıdırmaqla ana dilinin geniş imkanlarına əl atmış və bununla Azərbaycan şeirinin ümumxalq xarakterini son dərəcə qüvvələndirmişdi. Bu üslub artıq nə Füzuli, nə də Vaqif üslubudur. Bu üslub no-vatorluqdur, ancaq Sabirə məxsus bir keyfiyyətdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyət yolunu şəərəflə, ləyaqətlə davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələb-

lərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" 23 may 2012-ci il tarixli sərəncamda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə rolunun daha da möhkəmləndirilməsinə istiqamət vermişdir.

Bu işdə məktəblərin üzərinə böyük vəzifələr düşür. Uşaqlar məktəbdə ana dilinin incəliklərinə yiyələndikcə, dili də sevməyə başlayırlar.

Ümumtəhsil məktəblərində aşağı sınıflarda şagirdlərə Azərbaycan dilinə dair praktiki vərdislər aşılanı. X-XI sınıflarda isə Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yoluna nəzər salınır, dilimizin məziyyətləri barədə şagirdlərə aydın təsəvvürlər yaradılır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, IX və X sınıfları üçün "Azərbaycan dili" dərslərlərinin (müəlliflər akademik Tofiq Hacıyev, AMEA-nın müxbir üzvü Nizami Cəfərov, professor Nizami Xudiyevdir, elmi redaktor isə dosent Nəcəf Nəcəfovundur) proqram tələblərinə tam riayət olunan mükəmməl dərslərlərdir. X sinfin dərslərində "Dil haqqında ümumi məlumat", "Azərbaycan dilinin quruluşu", "Nitq mədəniyyəti", XI sınıfta "Morfoloji quruluş", "Sintaktik quruluş" kimi bölmələr vardır. XI sınıfta böyük bir bölmə "Üslubiyyət" adlanır. Burada şagirdlər "Bədii üslub", "Elmi üslub", "Məişət üslubu", "Fərdi üslub" və b. mövzular üzrə artıq dilimiz haqqında çox zəngin məlumatla yiyələnirlər. Dərslərdəki materiallar əsasında motivasiyanın məqsədyönlüliyi öz yerini tutur.

Bu dərsləklər həm də materialla çox zəngindir. Burada Azərbaycan Respublikası Prezidentinin dil haqqında fərmanlarının

mətni də verilmişdir. Müəlliflər çox sadə, lakin elmi dildə, hər fikrin aydın üslubda nəzərə çatdırılmasına diqqətlə yanaşmışlar. Nəcəf deyərək, kitab oxunaqlı dildə yazılmışdır. Təsədüfi deyildir ki, bu dərsləklər haqqında mətbuatda da ciddi iradlar gətirilmişdir. Nəticələr də fərəhləndiricidir. X və XI sinfin "Azərbaycan dili" dərsləkləri dilimizə sevməyin hər kəsin mənəvi borcu olduğu qənaətini möhkəmləndirir. Ona görə də təhsilimizin məzmununda edilən dəyişiklikləri, yeni tələbləri nəzərə alaraq, şagirdlərimizə doğma dilimizi sevməyə ən ümdə vəzifələrdən biri kimi baxılmalıdır. Onun sevdirməsi üçün fəal təlim üsullarından ardıcıl istifadə edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T., Cəfərov N., Xudiyev N. Azərbaycan dili. X sinif üçün dərslək. Bakı: Aspoliqraf, 2005.
2. Hacıyev T., Cəfərov N., Xudiyev N. Azərbaycan dili. XI sinif üçün dərslək. Bakı: Aspoliqraf, 2005.
3. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, 2004.

РЕЗЮМЕ

Мотивация необходима

В статье говорится об историческом развитии азербайджанского языка, о роли школьных учебников в этой области, а также повествуется о предстоящих задачах учителей азербайджанского языка.

SUMMARY

Motivation is importance

In this article it is spoken about the historical development of Azerbaijan language, the role of school textbooks and about Azerbaijan language teachers' duties on issues.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSİYA HEYƏTİ:
ANAR
Ağamusa AXUNDOV
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
Tofiq HACİYEV
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZİMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYİLOV

Ünvan: Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.

Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09. Faks: 498-55-33.

E-mail: mehemed-baharli@mail.ru

Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.

Şərti çap vərəqi 6,3.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191.
Lisenziya V 236.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
"Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə
edilən dövrü
elmi nəşrlərin siyahısı"na daxildir.

Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır,
«Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində çap olunur.

Çapa imzalanıb 30.03.2015.

Jurmala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.

Bir nüsxənin abunə və satış qiyməti 2 manatdır.

İNDEKS 1012

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalına məqalə göndərən müəlliflərin nəzərinə

Jurnalın yaradıcı heyəti müəlliflərə əvvəlcədən təşəkkür edir və məqalələr hazırlanarkən aşağıdakı qaydalara əməl edilməsinin vacib olduğunu bildirir:

1. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalında təhsilin bütün pillələrini əhatə edən elmi-metodik məqalələr dərc olunur.

2. Məqalələrin məzmunu jurnalın profilinə uyğun olmalı, problemin aktuallığı, elmi və praktik dəyəri, irəli sürülən nəzəri ideyalardan təcrübədə istifadə imkanları öz əksini tapmalıdır.

3. Məqalə yazı və elektron formasında (maqnit diskləri – 1,44 MB, CD, fləş) qəbul edilir. Materialın həcmi 6 səhifədən az, 15 səhifədən çox olmamalı (A-4 formatında, interval – 1,0; şrift – Times New Roman, ölçü – 12pt), Microsoft Word programında yığılmalıdır (Word – 98 və sonrakı versiyalarda).

4. Məqalənin adı və xülasəsi (4-8 sətirlik, interval – 1, ölçüsü – 12pt) bir-birinin eyni olmaqla üç dildə - Azərbaycan, ingilis, rus dillərində, mətni isə bu dillərin birində verilməlidir.

5. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olunmalı, bu zaman son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməli, ədəbiyyatlar mətnədə rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməli, məsələn, [1] və ya [1. s.109] kimi işarə olunmalıdır.

6. Məqalədə müəllifin adı,soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi, rütbəsi, əlaqə telefonu, vacib hesab etdiyi digər məlumatlar göstərilməlidir.

Müəllifin şəkli fotokağızda və ya elektron formada ola bilər.

7. Məqalə redaksiyaya ya şəxsən təqdim edilməli, ya sifarişli məktub şəklində poçtla göndərilməli, ya da e-maile ötürülməlidir.

8. Hər bir məqalədə müvafiq indeks və ya kodlar, habelə xülasələrin yazıldığı üç dildə açar sözlər verilməlidir.

9. Material seçilərkən jurnalın redaksiya heyətinin və yaradıcı əməkdaşların müzakirələrindən sonra dərc olunması tövsiyə edilən, mövzu baxımından aktuallıq kəsb edən, həmin sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərin müsbət rəyi olan yazılara üstünlük verilir.

10. Dərc olunmayan yazıların orijinal variantı redaksiyada saxlanılır.

11. Məqalələrin çapı üçün müəlliflər pul ödəmir və onlara qonorar verilmir.